

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
**ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Ρώσοι Καλλιτέχνες – Wassily Kandinsky.
Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις στο Νηπιαγωγείο»**

**“Russian artists – Wassily Kandinsky.
Educational approaches to Kindergarten”**

Επιβλέπων καθηγητής: Ταμουτσέλης Νικόλαος

Β' Βαθμολογήτρια: Βακάλη Άννα

Φοιτήτρια/Εισηγήτρια : Νικολίτση Φλωρένια 4263

Ακαδημαϊκό Έτος : 2023-2024

Φλώρινα 2024

**Ευχαριστώ θερμά την οικογένεια μου,
που ήταν δίπλα μου όλα αυτά τα χρόνια
Ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές μου στο πανεπιστήμιο,
που στάθηκαν δίπλα μας σαν δεύτεροι γονείς
και μας έδιναν ώθηση τις ημέρες
που θέλαμε να τα εγκαταλείψουμε όλα**

**Την πτυχιακή μου την αφιερώνω στους ανθρώπους
που όλα αυτά τα χρόνια ήταν δίπλα μου,
στους φίλους μου που έκαναν τις πιο δύσκολες μέρες μου να μοιάζουν εύκολες**

Περίληψη

Η τέχνη στη σημερινή εποχή αποτελεί ένα μέσο από το οποίο τα παιδιά στο νηπιαγωγείο μπορούν να έχουν πολλά οφέλη. Είτε με συστηματικό είτε με αυθόρμητο τρόπο, η τέχνη είναι μία ενδιαφέρουσα εναλλακτική για τα παιδιά, δίνοντάς τους πολλές ευκαιρίες για ελεύθερη έκφραση, δημιουργία, συνεργασία και εξερεύνηση. Πολλοί μεγάλοι ζωγράφοι, αλλά και κινήματα, που αναπτύχθηκαν σε διάφορες εποχές, έχουν επηρεάσει τους τρόπους που προσεγγίζουν οι σύγχρονοι εκπαιδευτικοί την τέχνη, αλλά και τους τρόπους που διδάσκουν στα παιδιά γενικά για την τέχνη, τις τάσεις, αλλά και τα έργα μεγάλων ζωγράφων, όπως του W. Kandinsky.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας αναφέρεται στη ζωή του μεγάλου ζωγράφου, αλλά και αναλύεται η έννοια και τα βασικά χαρακτηριστικά του κινήματος του εξπρεσιονισμού και της αφηρημένης τέχνης, που τον επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναδεικνύεται το ρεύμα της Ρωσικής Πρωτοπορίας της εποχής εκείνης, ώστε να εστιάσουμε στις γενικότερες τάσεις, αλλά και στις συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο κάνοντας λόγο για τις αλλαγές που έκαναν οι καλλιτέχνες ως προς τις πρακτικές ζωγραφικής στα έργα τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται γενικότερα το ΠΙ σήμαινε για το μεγάλο ζωγράφο το έργο τέχνης και ποια ήταν η σχέση του με αυτό. Επιπρόσθετα, αναλύονται μερικά από τα πιο γνωστά έργα του, που άφησαν εποχή, εξειδικεύοντας παράλληλα τις τεχνοτροπίες και τους συνδυασμούς που χρησιμοποίησε ο ίδιος σε καθένα από αυτά.

Το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει σε εκπαιδευτικές πρακτικές που μπορούν να ακολουθηθούν στην εποχή μας στο σύγχρονο σχολείο, αλλά και να αξιοποιηθούν με τον κατάλληλο τρόπο, εμπνεόμενοι από την τέχνη και τα έργα του μεγάλου αυτού ζωγράφου της Ρωσίας. Επίσης, στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρονται και κάποιες δραστηριότητες σχετικές με το έργο του Kandinsky, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους εκπαιδευτικούς στο νηπιαγωγείο για να αρχίσουν τα παιδιά να εξοικειώνονται με θέματα τέχνης, έργα και τεχνοτροπίες.

Συνοψίζοντας, στο τέλος της εργασίας, εξάγονται και τα συμπεράσματα.

Λέξεις - Κλειδιά: εξπρεσιονισμός, W. Kandinsky, διάσημα έργα του, Ρωσία, εκπαιδευτικές προσεγγίσεις στο σχολείο

Abstract

Nowadays, art is a means through which kindergarten children can have numerous benefits. Either systematically or spontaneously art is an interesting alternative for kids providing them with many opportunities for free expression, creation, co-operation and exploration. Most of the famous painters and art movements developed in various eras have influenced not only the way contemporary teachers approach art but also the methods through which they teach kids about art, its tendencies and works of art of greatest painters, such as W. Kandinsky.

The first chapter of this paper refers to the painter's life, the concept and the basic characteristics of expressionism and abstract art, as well, which had a great impact on him.

The second chapter points out the Russian Innovation movement of that era and thus, general tendencies are concluded. What is more, the prevailing conditions of that time and the changes painters made regarding their practices in their artworks are mentioned.

The third chapter analyses what the artwork meant for the great painter and how he was related with it. Additionally, some of his masterpieces that let their mark in art history are analyzed. At the same time, the combinations of techniques he used in each of them are referred.

The fourth chapter focuses on educational practices which can be followed in our days at the modern school and which can be deployed in the most suitable way if teachers are inspired by the art and masterpieces of the Russian painter. Furthermore, in the same chapter, some activities related to Kandinsky's work are mentioned; they can be used by kindergarten teachers in order for kids to familiarize themselves with art issues, works of art and techniques.

Finally, the conclusions of the papers are drawn.

Keywords: expressionism, W. Kandinsky, famous works of art, Russia, educational approaches to school

Περιεχόμενα

.....	1
Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο 1: WassilyKandinsky (1866-1896) και εξπρεσιονισμός.....	8
1.1 Βιογραφικά στοιχεία.....	8
1.2 Περίοδος Εξπρεσιονισμού και αφηρημένη ζωγραφική.....	11
Κεφάλαιο 2: Ρωσική Πρωτοπορία.....	14
2.1 Νέο Κίνημα – Έννοια του όρου.....	14
2.2 Ο πρωτοπόρος του κινήματος.....	16
Κεφάλαιο 3: Ανάλυση των έργων του W. Kandinsky.....	17
3.1 Έργο τέχνης.....	17
3.2 Ανάλυση τεσσάρων έργων του μεγάλου καλλιτέχνη.....	19
Κεφάλαιο 4: Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις.....	36
4.1 Η έννοια της τέχνης στο νηπιαγωγείο.....	36
4.2 Στόχοι και Εκπαιδευτικές πρακτικές.....	38
1 ^η δραστηριότητα:.....	39
2 ^η δραστηριότητα:.....	47
Συμπεράσματα.....	51
Βιβλιογραφία.....	58

Εισαγωγή

Η τέχνη ανέκαθεν αποτελούσε ένα σημαντικό στοιχείο για τον άνθρωπο και την πορεία του, καθώς εξελισσόταν παράλληλα με το πέρασμα του χρόνου. Πολλοί είναι οι καλλιτέχνες, από διάφορες χώρες του κόσμου, που άφησαν πολύ σημαντικά έργα πίσω τους, σε όποιο κίνημα κι αν ανήκαν.

Στην παρούσα εργασία αναλύουμε το έργο του διάσημου Ρώσου ζωγράφου Wassily Kandinsky, καθώς αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του εξπρεσιονισμού και της πρακτικής της αφαιρετικής προσέγγισης. Παράλληλα αναφερόμαστε στο ρεύμα αυτό, και σε χρονιές που σημάδεψαν την καλλιτεχνική πορεία του καλλιτέχνη αυτού, καθώς και αναφερόμαστε αναλυτικά σε 4 από τα πιο σημαντικά έργα του, αναλύοντάς τα σε σχέση με τις τεχνοτροπίες που χρησιμοποίησε. Στη συνέχεια, η εργασία εστιάζει στις εκπαιδευτικές πολιτικές που μπορούν να ακολουθηθούν στη σημερινή εποχή, με βάση τα έργα του. Οι μαθητές του νηπιαγωγείου μπορούν να μάθουν πολλά, να αντιληφθούν και να ενσωματώσουν στοιχεία για την τέχνη, τις τάσεις των κινήματων και ιδιαίτερα του εξπρεσιονισμού, αλλά και να διδαχθούν για τις πρακτικές Kandinsky, μέσα από απλές τεχνικές.

1.1 Βιογραφικά στοιχεία

Ο διάσημος Ρώσος ζωγράφος-καλλιτέχνης γεννήθηκε στη Ρωσία και, πιο συγκεκριμένα, στη Μόσχα, στις 4 Δεκεμβρίου του 1866. Πριν από τη γέννησή του, η οικογένειά του είχε ζήσει για κάποια χρόνια στη Σιβηρία, σε εξορία, και επέστρεψε το 1861, δηλαδή λίγα χρόνια πριν από τη γέννησή του. Ο ίδιος ήταν μοναχοπαίδι και μερικά χρόνια μετά τη γέννησή του, το 1871, όταν χώρισαν οι γονείς του, ο ίδιος ακολούθησε τον πατέρα του (που ήταν έμπορος τσαγιού) στην Οδησσό, όπου εκεί πήγε και σχολείο. Στην πόλη αυτή ακολούθησε παράλληλα και μαθήματα μουσικής, μαθαίνοντας αρχικά πιάνο και τσέλο, ενώ η μουσική αποτέλεσε ένα σημαντικό σταθμό στη ζωή του. Ωστόσο, υπήρξαν αρκετά προβλήματα και συγκρούσεις στην οικογένειά του και έτσι ο ίδιος για να ξεφεύγει από αυτά, συνήθιζε να ακούει με μεγάλο ενδιαφέρον και πάθος τις διηγήσεις παραμυθιών από τη θεία του (σε ρωσικά και γερμανικά). Αργότερα, πολλά από αυτά αποτέλεσαν και πηγή έμπνευσής του για τα διάσημα έργα του. Ήδη, στην ηλικία των 14 ετών, ο Kandinsky ζωγράφιζε, αρχικά αποκλειστικά μόνο με λάδι, ενώ εμπνεύστηκε αρχικά σε μεγάλο βαθμό από τα χρώματα της Μόσχας (όπου έμενε η μητέρα του), που του είχαν κάνει εντύπωση και από άλλα χαρακτηριστικά της πόλης, που αποτελούσαν για τον ίδιο στοιχεία και χρώματα που αγάπησε κατά την παιδική του ηλικία, όπως ήταν το βαθύ κόκκινο, το λαμπερό πράσινο και άλλα χρώματα, τα οποία πολύ αργότερα αποτύπωσε στους διάσημους πίνακές του. (Καντίνσκι, 2008)

Ακολούθησε τη Νομική και τα Οικονομικά στο Πανεπιστήμιο και αποφοίτησε το 1892, ενώ μετά εργάστηκε στο Πανεπιστήμιο της πόλης ως λέκτορας. Ήταν μια περίοδος που ο μεγάλος μετέπειτα καλλιτέχνης βρέθηκε στο δίλημμα αν θα έπρεπε να ακολουθήσει την καριέρα αυτή (που θα του προσέφερε ασφάλεια) ή αν θα επέλεγε τη ζωγραφική, που αγαπούσε ιδιαίτερα, για την οποία δεν γνώριζε αν θα μπορούσε να έχει μια ασφαλή εργασία. Ωστόσο, την περίοδο εκείνη δύο γεγονότα φαίνεται να επηρέασαν την τελική του απόφαση: το πρώτο γεγονός ήταν μια έκθεση, που διοργανώθηκε στη Μόσχα, με γνωστούς ιμπρεσιονιστές καλλιτέχνες από τη Γαλλία (στο οποίο είδε και θαύμασε έργα του Μονέ) και το δεύτερο ήταν η όπερα του Βάγκνερ, Λόεγκριν, που παρακολούθησε στην πόλη του και από την οποία εμπνεύστηκε. Και τα δύο αυτά γεγονότα ήταν η αφορμή, όπως αναφέρει ο Duchting

(2005), για τον Kandinsky να ανακαλύψει τον όμορφο κόσμο της ζωγραφικής και μουσικής. Στοιχεία, δηλαδή, που αποτέλεσαν δύο από τις βασικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του. (Duchting, 2005)

Το 1896, μαζί με τη γυναίκα του, μετακόμισαν στο Μόναχο, για να ακολουθήσει ο ίδιος μαθήματα ζωγραφικής, για δύο χρόνια, στη Σχολή του Αντόν Αζμπέ, κάτι που αποτέλεσε για αυτόν την απαρχή για καλύτερη ενασχόληση με τη ζωγραφική. Στη σχολή αυτή, για πρώτη φορά είχε την ευκαιρία να μάθει για τη νέο - ιμπρεσιονιστική τεχνική, που αργότερα αποτυπώθηκε στα αρχικά του έργα. Λίγα χρόνια αργότερα ιδρύει την Ένωση Καλλιτεχνών, γνωστή αλλιώς και ως Φάλαγγα, το 1901, στην οποία ο Kandinsky και άλλοι μεγάλοι καλλιτέχνες της εποχής μεταξύ, των οποίων και Ρώσοι και Φλαμανδοί ζωγράφοι, όπως ο Alexeïvon Jawlensky και άλλοι εκθέτουν διάφορα έργα τους. Επίσης, ο γνωστός καλλιτέχνης επηρεάστηκε και από θέματα μεταφυσικά, αλλά και με τη θρησκεία, ζητήματα δηλαδή που ήταν ιδιαίτερα εμφανή κυρίως στα πρώιμα έργα του, αναδεικνύοντας κυρίως αφηρημένες φόρμες. Για παράδειγμα, σε κάποιες περιπτώσεις, ο ίδιος συνειδητά προσπάθησε να απεικονίσει το πνευματικό και μεταφυσικό στοιχείο, κυρίως χρησιμοποιώντας διάφορα χρώματα, καθώς και αφηρημένα στοιχεία και φόρμες. Πιο συγκεκριμένα, στη ζωγραφική, προσπάθησε να αναδείξει στοιχεία αρμονικότητας, κάνοντας χρήση διαφόρων τονικών χρωμάτων, όπως θερμό και ψυχρό, ανοιχτό και σκούρο, για να «αποτυπώσει» πολύ πιο έντονα στα έργα του τις διάφορες εναλλαγές, που σε κάποιες περιπτώσεις παρέπεμπαν και σε ανάλογες εναλλαγές συναισθημάτων. (Kandinsky, 1981)

Επρόκειτο για μία περίοδο που ο ίδιος επίσης επηρεάστηκε και από τις αρτ νουβώ πρακτικές, δημιουργώντας ξυλογραφίες, στυλιζαρισμένες μορφές, αλλά και διαστάσεις που είχαν κάποιους συμβολισμούς. Μεταξύ αυτών ήταν και το περίφημο έργο του ο *Γαλάζιος Καβαλάρης* (1903), αλλά και άλλα έργα του που δείχνουν κατά ένα μεγάλο ποσοστό τη μετεξέλιξη του καλλιτέχνη. Παράλληλα, σε αυτά τα έργα φαίνεται ότι συνδυάζει αρκετά φωτεινά χρώματα, με κύριο το στοιχείο του αφαιρετισμού. Η περίοδος αυτή είναι πολύ ιδιαίτερη για τον Ρώσο καλλιτέχνη, διότι προσπαθούσε να γίνει αναγνωρίσιμος, ενώ παράλληλα έγραφε και τεχνοκριτικές. Γι' αυτό και πήρε την απόφαση να επιστρέψει δυναμικά στο Μόναχο, κάνοντας το έργο του πιο γνωστό. Έτσι διοργάνωσε διάφορες εκθέσεις, όπως την έκθεση που διοργάνωσε το 1910, συγκεντρώνοντας μεγάλους καλλιτέχνες της εποχής, όπως ο Picasso και άλλοι. Από τη χρονιά εκείνη και μετά, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Argan (1998), ο μεγάλος ζωγράφος ανακαλύπτει περισσότερα στοιχεία του αφαιρετισμού, κάτι που αποτυπώνεται με τον κατάλληλο τρόπο και στο πρώτο γνωστό έργο του, με τον τίτλο *Watercolor*. Από εκεί και πέρα, η εξέλιξη του στο καλλιτεχνικό στερέωμα ήταν δυναμική, καθώς ο ίδιος έμαθε και χρησιμοποίησε και στοιχεία από διάφορες άλλες ζωγραφικές τάσεις της εποχής, όπως για παράδειγμα, από το φοβισμό, όπως των Matisse, Dufy, αλλά και από άλλα ρεύματα, ακολουθώντας κατά κύριο λόγο στα έργα

του αφαιρετικά στοιχεία, που αναδείκνυαν έντονα συναισθήματα για τον θεατή. Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι η ακουαρέλα, με τίτλο *Βέλη στο Τόξο*, που δημιούργησε το 1910, με νερομπογιές. (Argan, 1998)

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1922, ο Gropius κάλεσε τον Kandinsky να διδάξει στην περίφημη Σχολή Μπάουχαους, που είχε δημιουργήσει τρία χρόνια πριν, βασικός σκοπός της οποίας ήταν να ενισχύσει το ανοιχτό πνεύμα στους μαθητές που φοιτήσουν σε αυτήν, για να μπορούν να αντιμετωπίσουν τις σύγχρονες προκλήσεις της εποχής, μαθαίνοντας βασικές τεχνικές της τέχνης, αλλά και μελετώντας και άλλα θέματα. Μαζί με άλλους γνωστούς καλλιτέχνες, ο Kandinsky, καθώς και ο Klee και άλλοι σημαντικοί δίδαξαν φόρμες, γραμμές, καθώς και διάφορες θεοσοφικές μελέτες. Σε αυτό το σημείο είναι βασικό να τονιστεί ότι οι δύο μετέδωσαν κυρίως στοιχεία που σχετίζονταν με την αφηρημένο εξπρεσιονισμό, που είχε αρχίσει να διαδίδεται από το 1914. (Girard, 2005)

Μετά και από τη Σχολή αυτή, ο μεγάλος Ρώσος καλλιτέχνης πειραματίστηκε πάνω και σε άλλα θέματα, για να ενισχύσει το έργο του. Όπως για παράδειγμα έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον όχι για τα χρώματα αυτά κάθε αυτά, αλλά για τις αποχρώσεις τους και πώς αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ώστε να αναδείξουν ένα έργο. Κάτι που έγινε περισσότερο εμφανές στα έργα που υλοποίησε κυρίως σε μεγάλη ηλικία, όπως ήταν έργο με τον τίτλο το *Γαλάζιο του Ουρανού*, που δημιούργησε το 1940. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα έργα που δημιούργησε προς το τέλος της ζωής του χρησιμοποίησε αρκετά ιδιαίτερους συνδυασμούς χρωμάτων, κάνοντάς τα να φαίνονται σε κάποιες περιπτώσεις σχεδόν διάφανα ή σε κάποια έργα του τα χρώματα ήταν αρκετά αραιά. Ταυτόχρονα ενδιαφέρθηκε και για άλλες τεχνικές, όπως ήταν για παράδειγμα η τεχνική της άμμου, που χρησιμοποιώντας την προσπάθησε να δώσει μία άλλη διάσταση στους διάσημους πίνακές του: σε κάποια έργα του αναμείγνυε την άμμο με το χρώμα δημιουργώντας ιδιαίτερα έργα, ενώ σε άλλα έργα χρησιμοποιούσε τους κόκκους της με μοναδικό σκοπό να συγκρατεί τα χρώματα των πινάκων του. Όμως, σε αυτή την περίοδο της ζωής του, ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία ήταν η χρήση μικρών (εμβρυικών) οργανισμών, όπως ασπόνδυλα θαλάσσια ζώα, που ανέδειξε ειδικά κατά την περίοδο μεταξύ 1934 και 1940. Σε αυτά είναι βασικό να επισημανθεί ότι χρησιμοποίησε τη βιομορφική αφαίρεση, όπως είναι γνωστή, εμπνεόμενος κατά ένα μεγάλο ποσοστό για αυτά τα έργα του από επιρροές συναδέλφων του που δρούσαν στη Γαλλία και πιο συγκεκριμένα στο Παρίσι και είχαν ήδη χρησιμοποιήσει αυτές τις επιλογές. Παράλληλα είχε μελετήσει πολύ και ανάλογα βιβλία σε σχέση με θέματα βιολογίας, ώστε οι αποτυπώσεις στους πίνακές του να έχουν πολλά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα σε σχέση με εμβρυικούς οργανισμούς.

Αξίζει να τονιστεί ότι την περίοδο αυτή, οι πίνακές του άρχισαν να εστιάζουν σε πιο αυστηρές και λιτές γραμμές, σε καθαρά γεωμετρικά σχήματα, καθώς και σε πιο ψυχρά χρώματα, αναδεικνύοντας νέες διαστάσεις. Το Δεκέμβριο 1944, ο μεγάλος αυτός καλλιτέχνης έφυγε από τη ζωή, σε ηλικία 78 ετών, ενώ πολλά έργα του (57 πίνακες για την ακρίβεια) καταστράφηκαν από τους Ναζί. (Ουζούνογλου, 2013)

1.2 Περίοδος Εξπρεσιονισμού και αφηρημένη ζωγραφική

Ο εξπρεσιονισμός αφορά ένα κίνημα με καλλιτεχνικό περιεχόμενο, που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Οι καλλιτέχνες, που ακολουθούσαν αυτό το ρεύμα, άρχισαν να δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στο συναίσθημα, το οποίο πήγαζε μέσα από τα έργα τους, δίνοντας την ευκαιρία στον θεατή να αντιληφθεί έντονα το φόβο, τη χαρά, την ένταση κ.λπ. Για την ακρίβεια, τον εξπρεσιονισμό τον μετέδωσε ο A. Matejckct, από την Τσεχία, ως το αντίθετο ρεύμα του ιμπρεσιονισμού αλλά και του νατουραλισμού, που κυριάρχησαν τα προηγούμενα χρόνια. Για να το πετύχουν αυτό χρησιμοποιούσαν έντονα χρώματα, σχήματα και ιδιαίτερα τονισμένα περιγράμματα, γραμμές, ακόμη και με κάποιες παραμορφώσεις, ώστε να αναδεικνύονται πολλά συναισθήματα, όπως φόβος, κραυγή, αγωνία κ.λπ. Ήταν άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Ρηντ (1895) μια μεγάλη ανησυχία, αλλά και επιθυμία των καλλιτεχνών για ανάταση. (Ρηντ, 1985). Επρόκειτο για μία εποχή, που οι εξπρεσιονιστές σε διάφορα μέρη του κόσμου που είχε αναπτυχθεί το ρεύμα αυτό αισθάνονταν αρκετά στοιχεία πολύ έντονα, όπως ήταν το πάθος, τη βία, τη φτώχεια, τον πόνο και σε πολλές περιπτώσεις πίστευαν πως η αρμονία στην τέχνη πήγαζε κατά ένα μεγάλο βαθμό μόνο από την άρνηση να είναι κάποιος στη ζωή του τίμιος. Έτσι δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι η τέχνη καθώς και οι πίνακες πολλών ζωγράφων δεν τους φαινόταν αληθινή, αλλά κυρίως θα λέγαμε υποκριτική. Επεδίωκε δηλαδή ακόμη και ο κάθε θεατής να βρει την αλήθεια, να καταλάβει καλύτερα κάποια πράγματα. (Gombrich, 1998) Την περίοδο εκείνη αναπτύχθηκε και ο εξπρεσιονισμός με πολλές αφαιρετικές προσεγγίσεις, ειδικά από το 1911 και μετά. (Honour & Fleming, 1998) Επίσης ήταν ένα ρεύμα που επηρέασε και άλλους τομείς της κοινωνίας, όπως την αρχιτεκτονική, αν και ο ορισμός στον τομέα αυτόν δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Χρησιμοποιήθηκε εκ νέου μετά από κάποια χρόνια και πιο συγκεκριμένα το 1929 από τον διευθυντή της MOMA, για να χαρακτηρίσει κάποια έργα του γερμανικού εξπρεσιονισμού, αλλά και τα πρώτα έργα του μεγάλου ζωγράφου Kandinsky, που ήταν αφηρημένα. (Χαραλαμπίδης, 1995) Σε γενικές γραμμές, όπως τονίζει ο Lynton (2005), το ρεύμα του εξπρεσιονισμού ενθάρρυνε διάφορες προσεγγίσεις σε σχέση με

καινοτόμα στοιχεία, αλλά και με τον πειραματισμό. Επρόκειτο για ένα δόγμα που ουσιαστικά έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα όχι στην απλή μίμηση στοιχείων της φύσης, αλλά στην έκφραση διαφόρων (καλών ή κακών) συναισθημάτων, κάτι που οι καλλιτέχνες το επιτύγχαναν με διάφορες επιλογές χρωμάτων, γραμμών που επέλεγαν να χρησιμοποιήσουν κ.λπ. (Lynton, 2005)

Ο Wassily Kandinsky θεωρείται ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του εξπρεσιονισμού, αλλά και των αφηρημένων πρακτικών στη ζωγραφική. Ειδικά μετά το 1920, αυτό έγινε ιδιαίτερα εμφανές στα έργα του, καθώς πλέον σταμάτησε να χρησιμοποιεί σε όλα τα έργα του αναπαραστατικά στοιχεία, εστιάζοντας σε σχήματα, χρώματα, κίνηση, ένταση και άλλα παρόμοια στοιχεία, που έδιναν παλμό και δύναμη σε αυτά. (Καντίνσκι, 1981) Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι με το έργο του συμβόλισε τη γέννηση της λεγόμενης αφηρημένης τέχνης, αναδεικνύοντας τις πρώτες βάσεις για να αναπτυχθεί περαιτέρω το ρεύμα αυτό και με το πέρασμα του χρόνου να πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις. (Ringbom, 1966) Σύμφωνα με τον Ζερβό (2001), τα βασικά στοιχεία του εξπρεσιονισμού της εποχής ήταντα διαφορετικά χρώματα και σχήματα (κυρίως τα γεωμετρικά), δημιουργώντας νέες τάσεις και αφήνοντας πίσω τις παραδοσιακές τακτικές της ζωγραφικής, αναδεικνύοντας νέα πρωτοποριακά στοιχεία, που στόχευαν να προκαλέσουν ένταση, το πάθος, αλλά και μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την πλευρά του θεατή. (Ζερβός, 2001)

Είναι γεγονός από τα παραπάνω ότι η περίοδος του εξπρεσιονισμού (που αναπτύχθηκε μεταξύ 1908 και 1924) έφερε πολλές αλλαγές και νέες προσεγγίσεις στην τέχνη. Η πραγματικότητα είναι ότι επηρέασε το μεγαλύτερο μέρος της καριέρας του δημιουργού, αναδεικνύοντας όλο και περισσότερο αφηρημένα και αφαιρετικά στοιχεία, δίνοντας παράλληλα έμφαση σε έντονα χρώματα και δυναμικές συνθέσεις σχημάτων. (Gombrich, 1988) Επίσης, το νέο αυτό ρεύμα τράβηξε το ενδιαφέρον πολλών καλλιτεχνών, ώστε να πειραματιστούν πάνω σε καινοτόμες προσεγγίσεις και τεχνικές. Έτσι, σε γενικές γραμμές, η τέχνη πλέον αποκτούσε μια νέα προσέγγιση, που προέρχονταν κυρίως και από τον ψυχισμό του κάθε καλλιτέχνη, αλλά και από τις επιρροές που δεχόταν και τα στοιχεία που ήθελε ο καθένας να αναδείξει, ανάλογα και με το πώς έβλεπε τα πράγματα την περίοδο εκείνη, καθώς και με τα ερεθίσματα που επεδίωκε να μεταφέρει στον θεατή.

Αναμφίβολα, ο μεγάλος αυτός Ρώσος καλλιτέχνης δημιούργησε πολλά σημαντικά έργα, που άφησαν εποχή, και στα οποία απεικονίζονταν αφηρημένες μορφές, έντονα σχέδια, σχήματα, γεωμετρικές μορφές και χρώματα, όπως ήταν μεταξύ άλλων το έργο που δημιούργησε το 1913, με τον τίτλο *Composition VII*. Για τον ίδιο

τον Kandinsky, όπως αναφέρει ο Ringbom (1977), η αφηρημένη τέχνη δεν εκφράζει απλώς κάποια συναισθήματα, αλλά έχει τη δυνατότητα να προσεγγίσει την αλήθεια κάθε αντικειμένου και να τη μεταφέρει στον θεατή. Κάτι που προσπάθησε να αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο με τις εναλλαγές και τους ιδιαίτερους τρόπους ζωγραφικής του. Πρόκειται στην ουσία για ιδέες που προέρχονται από τη θεοσοφία, τις οποίες ενστερνίστηκε ο μεγάλος Ρώσος καλλιτέχνης, δημιουργώντας πολλά ενδιαφέροντα και σημαντικά έργα, που βασίζονταν ως επί το πλείστο πάνω σε τέτοιες ιδέες. (Ringbom, 1977)

Με τον Α' ΠΠ, ο ίδιος επέστρεψε στη Μόσχα, που αγαπούσε ιδιαίτερα, ενώ είχε ήδη χωρίσει και ξαναπαντρεύτηκε. (Duchting, 2005) Όσον αφορά στην τέχνη, ο Kandinsky περιεργάστηκε αρκετά στοιχεία και ενδιαφέρθηκε αρκετά και για τη Σχολή Μπάουχαους, στην οποία ανέλαβε την ευθύνη εκτός από το να διδάσκει και το εργαστήριο τοιχογραφιών, όπου ανέπτυξε το αναλυτικό σχέδιο στους μαθητές του, αλλά και την αφηρημένη τέχνη, όπως γραμμές, επίπεδα, καθώς και νεκρές φύσεις. Επίσης, η Σχολή αυτή ήταν επηρεασμένη και από τις γενικότερες εξελίξεις της εποχής, βάδιζε πάνω σε νέες τάσεις και προσεγγίσεις, όπως ήταν το βιομηχανικό σχέδιο. (Kandinsky, 1996)

Κεφάλαιο 2: Ρωσική Πρωτοπορία

2.1 Νέο Κίνημα – Έννοια του όρου

Η Ρωσική Πρωτοπορία αφορούσε ένα σύνολο κινημάτων της εποχής, που αναπτύχθηκαν στη Ρωσία κυρίως μεταξύ του 1910 και 1930, σε μια εποχή που αναμφισβήτητα είχε πολλές διακυμάνσεις. Επρόκειτο βέβαια για έναν όρο που δόθηκε μεταγενέστερα για την εικοσαετία αυτή. Στη διάρκεια αυτή αναπτύχθηκαν διάφορα ρεύματα στη Ρωσία, τα οποία είχαν αρκετά διαφορετικά στοιχεία μεταξύ τους, καθώς και είχαν επίσης και πολλές επιρροές από άλλα ρεύματα κυρίως διαφόρων ευρωπαϊκών πόλεων. Από τη στιγμή που ξεκίνησε το κίνημα αυτό και ιδιαίτερα μετά το 1917, στη χώρα υπήρξε μία μεγάλη δραστηριοποίηση από διάφορα κινήματα που άρχισαν να αναπτύσσονται (μικρά ή μεγάλα), όμως πολλά από αυτά είχαν κάποια κοινά στοιχεία πάνω στα οποία βασιζόνταν και εξελίσσονταν. Για παράδειγμα, λειτουργούσαν σύμφωνα με τις βασικές ιδέες που επικρατούσαν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως με επαναστατικές ιδέες και ακολουθούσαν διάφορες σχετικές διακηρύξεις και μανιφέστα. Πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι πολλοί από τους καλλιτέχνες αυτών των κινήματων εμπνεύστηκαν για τα έργα τους από τους αγώνες που λάμβαναν μέρος στην κοινωνία και όχι μόνο, αλλά και από άλλες εξωτερικές επιρροές. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν είναι τυχαίο ότι αρκετοί από αυτοί προσπαθούσαν να εκφραστούν με τα υλικά που είχαν και τα έργα που δημιουργούσαν θεωρούνται ως αρκετά ανατρεπτικά, ώστε να συμβαδίζουν και με το γενικότερο κλίμα, εστιάζοντας έτσι στα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου. Επίσης, ήθελαν με αυτόν τον τρόπο να προβάλλουν και τις ιδέες που επικρατούσαν κατά κύριο λόγο στη Ρωσία, όπως ήταν η διαφθορά και άλλα ζητήματα που βασάνιζαν την κοινωνία κατά ένα μεγάλο ποσοστό. (Hyde, 1991)

Στόχευαν, δηλαδή, στην απόρριψη των παλαιότερων μεθόδων και την εστίαση πάνω σε νέα μέσα έκφρασης, μέσα από καινοτόμες πρακτικές και νέες οδούς τεχνικών ζωγραφικής. Στο κίνημα αυτό εντάχθηκαν από την αρχή αρκετοί μεγάλοι καλλιτέχνες της εποχής, που ήθελαν να επικεντρωθούν σε νέες πρακτικές, αλλά και να αποστασιοποιηθούν από τα παλιά και παραδοσιακά στοιχεία, που μέχρι τότε ήταν ιδιαίτερα εμφανή στην τέχνη, ώστε να φανεί ότι ήθελαν να απελευθερωθούν από τα στοιχεία εκείνα και να αναδείξουν νέα. (Παπανικολάου, 2002)

Για την ακρίβεια, ο όρος αυτός αναφέρεται στην καλλιτεχνική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε μεταξύ του 1910 και 1930, ωστόσο επρόκειτο για ένα κίνημα που μερικά χρόνια αργότερα «καταπνίγηκε» από το συντηρητισμό των σταλινιστών στη

χώρα. Επρόκειτο, στην ουσία, για ένα κίνημα που εξελίχθηκε μέσα στην επανάσταση της εποχής, με τα ανάλογα χαρακτηριστικά. Παράλληλα, δόθηκε μεγάλη έμφαση την περίοδο εκείνη και σε άλλες μορφές τέχνης, όπως στην αρχιτεκτονική, στον κινηματογράφο, στη φωτογραφία και σε άλλα, επηρεάζοντας γενικότερα τις τάσεις της εποχής εκείνης. (Γκρέκου, 2021)

Η πραγματικότητα είναι με το νέο αυτό ρεύμα, η τέχνη έμεινε μακριά από τα στενά πλαίσια των προηγούμενων ετών, ξέφυγε από τις κλειστές και ιδιωτικές συλλογές που κατείχαν μόνο αριστοκράτες και όσοι είχαν εξουσία, προσεγγίζοντας περισσότερο τον απλό λαό. Έτσι προσέγγιζαν και ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, τις μάζες. Κάτι που αναπόφευκτα έδωσε μία τάση απελευθέρωσης και ελεύθερης έκφρασης, ενώ παράλληλα δόθηκαν όλα τα απαραίτητα στοιχεία για καλύτερη επικοινωνία και έκφραση στο ρωσικό λαό, ενώ πολλοί άρχισαν να αναφέρονταν τότε στην τέχνη αλλά και να συμμετέχουν περισσότερο σε τέτοια δρώμενα, όπως να παρακολουθούν εκθέσεις, διαλέξεις και σχετικά δρώμενα.

Κατά συνέπεια γίνεται αντιληπτό ότι τα χρόνια αυτά, δηλαδή από το 1910 και μετά και για 20 περίπου χρόνια, οι ρωσικές τέχνες άκμασαν και αναβαθμίστηκαν, ενώ και οι πολίτες άρχισαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για διάφορα είδη τέχνης, όμως και για το θέατρο, την αρχιτεκτονική κ.λπ. Πάνω σε αυτές τις αλλαγές υπήρξε και μια νέα γενιά από καινούργιους δημιουργούς στη χώρα αυτή, που επεδίωξε να βρει νέους δρόμους έκφρασης. Αρκετοί από τους καλλιτέχνες αυτούς, επίσης, είχαν μαθητεύσει σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και ήταν εμφανές ότι επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την ευρωπαϊκή τέχνη και τα διάφορα ρεύματα, όπως για παράδειγμα επηρεάστηκαν από το φουτουρισμό, τον κυβισμό και άλλα, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό. Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι διάφοροι Ρώσοι καλλιτέχνες, κυρίως από το 1912 και μετά (όπως οι Lentulov, Popova και άλλοι) είχαν ως πηγή έμπνευσής τους και άντλησαν πολλά στοιχεία από τον κυβισμό που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στη Γαλλία, όπως ήταν στοιχεία της φόρμας, καθώς και ζητήματα στατικότητας, γεωμετρικών σχεδίων και άλλα. Έτσι προσέδιδαν στα έργα τους έντονες κινήσεις και στοιχεία, δημιουργώντας και διαδοχικές εικόνες. (Γκρέκου, 2021).

Την περίοδο εκείνη, πολλοί Ρώσοι καλλιτέχνες, επέστρεψαν στην πατρίδα τους, σε μια περίοδο που γίνονταν πολλές ανακατατάξεις και ήταν εμφανές ότι η κοινωνία βρισκόταν πάνω σε περίοδο εναλλαγών, που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο επέδρασαν και στο πνεύμα και στη φιλοσοφία τους. Το 1920 δημιουργήθηκε το Ινστιτούτο Καλλιτεχνικής παιδείας, του οποίου τα προγράμματα ανέλαβε ο Kandinsky, τα οποία προωθήθηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας (π.χ., στην

Πετρούπολη και αλλού), στις οποίες δίδαξαν και πολλοί άλλοι μεγάλοι καλλιτέχνες, όπως ο Mayakovsky, που ακολούθησε ως επί το πλείστον το κίνημα του φουτουρισμού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι παραπάνω αποτέλεσαν πρωτοπόρους καλλιτέχνες στη Ρωσία, που έφεραν νέα στοιχεία και είχαν κοινά οράματα. Κύριο μέλημά τους, όπως και των στόχων της Σχολής Μπάουχαους, ήταν να αναδειχθούν στοιχεία με απλούς τρόπους, που χρησιμεύουν στη λειτουργικότητα.

2.2 Ο πρωτοπόρος του κινήματος

Μέσα σε αυτή τη νέα πραγματικότητα, οι καλλιτέχνες άρχισαν να προσεγγίζουν με εντελώς διαφορετικό τρόπο τα έργα τους, με βασικό γνώμονα την αλλαγή, με πρωτοπόρους τον W. Kandinsky, τον V. Mayakovsky και άλλους. Ο μεγάλος καλλιτέχνης, που αναλύουμε στην παρούσα εργασία, μετά το τέλος του πολέμου, επέστρεψε στην πατρίδα του, στη Ρωσία. και θεωρείται ένας από τους πρωτεργάτες αυτού του κινήματος, που ως βασικά του στοιχεία είχε την αφαιρετική προσέγγιση. Επιπλέον, αυτή την περίοδο, όπως αναφέραμε, ο ίδιος είχε λάβει μέρος σε διάφορα κινήματα, αλλά και σε ομάδες που σχετίζονταν με τη τέχνη και τον πολιτισμό, γι' αυτό και επηρεάστηκε πολύ από διάφορα ζητήματα. Πολλοί ήταν άλλωστε οι συμβολισμοί και τα μηνύματα της εποχής από Ευρώπη, και οι Ρώσοι ζωγράφοι τα ενέταξαν σε δικές τους απεικονίσεις, όπως ήταν τα φοβιστικά χρώματα, καθώς είχαν και επιρροές από διάφορους καλλιτέχνες, όπως τον Γκογκέν και άλλους. Είναι γεγονός ότι ο Kandinsky υπήρξε μυστικιστής και επεδίωκε να ακολουθήσει αναγεννητικά και παράλληλα καινοτόμα στοιχεία. Σε βιβλίο του, άλλωστε, είχε αποτυπώσει τις απόψεις του για την επίδραση που πίστευε ότι μπορεί να έχει το χρώμα, καθώς πίστευε ότι το χρώμα μπορεί να δώσει σε κάθε πίνακα την ανάλογη καθαρότητα και η λαμπρότητα, για τον θεατή, και κατά συνέπεια να τον επηρεάσει ανάλογα, όπως ήταν για παράδειγμα το λαμπερό κόκκινο, που για τον ίδιο παρέπεμπε στο «κάλεσμα μιας σάλπιγγας».

Πρέπει να επισημανθεί, επίσης, ότι πίστευε ακράδαντα στη δημιουργία επικοινωνίας μεταξύ των χρωμάτων και της μουσικής, κάτι που συνέδεσε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο σε αρκετά έργα του. Σε πολλά από τα αρχικά «πειράματά» του εστίασε με τον καλύτερο τρόπο στη σύνδεση μεταξύ μουσικής και χρωμάτων, προκαλώντας το μεγάλο ενδιαφέρον πολλών κύκλων της τέχνης. (Mattei, 2023)

3.1 Έργο τέχνης

Το κάθε έργο τέχνης, για τον μεγάλο αυτόν καλλιτέχνη, αποτελεί μια μοναδική δημιουργία, καθώς εκφράζει ένα διαφορετικό νόημα, με διαφορετική πλοκή, αλλά και με τη χρήση διαφορετικών στοιχείων και πρακτικών. Βασικό μέλημα του Kandinsky, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, είναι να κάνει τους ανθρώπους να βιώνουν συναισθήματα, αλλά και να αντιλαμβάνονται με έναν διαφορετικό τρόπο τα πράγματα και τον κόσμο γύρω τους. (Kandinsky, 1912-1981) Ο Ρώσος ζωγράφος εμπνεύστηκε από αρκετούς καλλιτέχνες για να φιλοτεχνήσει τους διάσημους πίνακές του, όπως από τους Μιρό, Μανιέλι, Αρπ και άλλους, αν και ακολούθησε έναν ιδιαίτερο δικό του τρόπο έκφρασης, συνθέτοντας με τον καλύτερο τρόπο σχήματα, χρώματα, καθώς και κομμάτια και ήχους μουσικής. Επίσης, σε πολλά από τα έργα του επικρατούν πολλά βιομορφικά σχήματα, τα οποία εμπνεύστηκε και αναπαρήγαγε μετά από τη μελέτη του πάνω σε θέματα βιολογίας, από βιβλία και εγκυκλοπαίδειες, μελετώντας έργα όπως του Ερνστ Χέκελ και άλλων. (Διαμαντοπούλου, 2023)

Αρκετές φορές, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο ίδιος, υπάρχει η περίπτωση να υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία μεταξύ έργων, είτε αυτά έχουν δημιουργηθεί όταν ο Kandinsky ξεκινούσε την καριέρα του, είτε κατά τα τελευταία έτη της ζωής του. Οι ομοιότητες αυτές μπορεί να είναι εξωτερικές ή εσωτερικές, κι αυτό διότι αφορούν κυρίως βασικές τεχνικές που μπορεί να ακολουθεί ένας δημιουργός, αν και με το πέρασμα των χρόνων μπορεί να δεχθεί και νέες επιδράσεις, όπως από διάφορες τάσεις και Σχολές, αλλά και από μεγάλους άλλους δημιουργούς, όπως συνέβη και στην περίπτωση του Ρώσου καλλιτέχνη. Έτσι μπορεί να γίνει αντιληπτό και το γεγονός ότι σε έργα του, που μπορεί να έγιναν σε διαφορετικές εποχές και κάτω από διαφορετικές προσλαμβάνουσες (όπως συνθήκες και αξίες ζωής), έχουν κάποια κοινά στοιχεία. Σύμφωνα με την Hahl-Koch (1980), ο Kandinsky επικεντρωνόταν στη δική του ιδιαίτερη έκφραση, καθώς ήθελε να «αποτυπώσει» το δικό του εσωτερικό κόσμο, χρησιμοποιώντας παράλληλα και άλλα πολλά στοιχεία, με στόχο να αφυπνίσει και να ευαισθητοποιήσει το κοινό του. (Hahl-Koch, 1980) Σε άρθρο επισημαίνεται ότι ο καλλιτέχνης πρέπει να διαπαιδαγωγήσει πρώτα την δική του ψυχή, γιατί το μεγάλο του ταξίδι για αυτοανάπτυξη ξεκινάει αρχικά από την προσωπικό του εξέλιξη, κάτι που αντανακλά όχι μόνο την αξία του, αλλά και το μεγαλείο της ψυχής του. (Βαγένου, 2020)

Ο Kandinsky πίστευε ότι ο κάθε πίνακας, με τον τρόπο που έχει φιλοτεχνηθεί, καλεί τον κάθε θεατή να προβληματιστεί, αλλά και να ανακαλύψει διάφορα άλλα

στοιχεία της πραγματικότητας, που διαφορετικά δεν θα είχε την ευκαιρία να κάνει. Έδινε, δηλαδή, τα κατάλληλα ερεθίσματα, ώστε να προκαλεί το ενδιαφέρον και όχι μόνο. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι μέσα από τα χρώματα προσπαθούσε να προκαλέσει συναισθήματα όπως χαρά, ευτυχία, αλλά και ταυτόχρονα να διεγείρει το μάτι. Πάνω σε αυτό, ο Kandinsky αναφέρει ότι όταν ένας πίνακας τίθεται απέναντι στον επισκέπτη-θεατή για πρώτη φορά, τότε αναμφίβολα το θέμα του πίνακα επιδρά στον άνθρωπο και στον ψυχισμό του. Όμως, όταν κάποιος συνηθίζει να βλέπει έναν πίνακα, τότε το ενδιαφέρον του σταδιακά εξαφανίζεται και έτσι για τον ίδιο χάνεται πιθανώς και η μαγεία του κόσμου. (Kandinsky, 1912-1981)

Ο Ρώσος καλλιτέχνης πίστευε ότι τα χρώματα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τραβούν τον θεατή, ενώ όπως επεσήμανε το ανθρώπινο μάτι ελκύεται περισσότερο από τα ζεστά χρώματα, όπως είναι το κίτρινο, ενώ ηρεμεί με άλλα χρώματα, που χαρακτηρίζονται ως πιο ψυχρά, μεταξύ των οποίων είναι το μπλε και το πράσινο. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι μεταγενέστερα της εποχής του ξεκίνησαν να γίνονται διάφορες έρευνες σχετικά με την θεραπευτική επίδραση και τη δύναμη των χρωμάτων σε ζωγραφικά έργα. Για παράδειγμα, σε κάποια έργα του το γαλάζιο χρώμα, με το οποίο απέδιδε τον ουρανό, μπορεί να συνδεθεί με τον ήχο του βιολοντσέλου ή του αυλού. Ο ίδιος επίσης επισημαίνει ότι οι διάφοροι τόνοι των χρωμάτων, όπως και εκείνοι της μουσικής, μπορούν να εγείρουν διάφορες δονήσεις στην ψυχή του κάθε ανθρώπου, τα οποία δεν μπορούν να εκφραστούν με λέξεις. (Ουζούνογλου, 2013)

Η μουσική μπορεί να προσεγγιστεί με τις διάφορες τονικές εναλλαγές των χρωμάτων, παράγοντας δονήσεις στην ψυχή του ανθρώπου. Υπό αυτή την έννοια, ο ίδιος οργάνωσε τα χρώματά του σε ζεύγη, όπως για παράδειγμα τα είχε διαχωρίσει στα βασικά και στα συμπληρωματικά αντιθετικά ζεύγη, χρησιμοποιώντας τα ανάλογα με τις απαιτήσεις του κάθε πίνακα, θεωρώντας πως αυτή η μέθοδος μπορεί να παρομοιαστεί με τη μουσική του Μότσαρτ. (Kandinsky, 1981). Σε αρκετά από τα έργα του χρησιμοποίησε και τη «μουσική», σχεδιάζοντας σχήματα και γραμμές που παραπέμπουν σε στοιχεία του πενταγράμμου, όπως έκανε και στο έργο του, που δημιούργησε το 1931, με τον τίτλο *Rowsof Symbols*. (Shaw-Miller, 2007)

Σε γενικές γραμμές, το έργο του μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολύπλοκο, μυστικιστικό, με ιδιαίτερους συμβολισμούς, που αποτύπωνε με το δικό του ιδιαίτερο τρόπο και για να «επικοινωνήσει» τις ιδέες του και τον ψυχισμό του, αλλά και για να κάνει τον θεατή να ενδιαφερθεί και να περιεργαστεί κάποια θέματα. Για το λόγο αυτό δεν είναι τυχαίο ότι χρησιμοποιούσε τη διαδικασία της επικοινωνίας μέσω της εικόνας, ακολουθώντας θα λέγαμε μία αλυσιδωτή διαδικασία μεταξύ καλλιτέχνη, έργου τέχνης

και θεατή. Άλλωστε, τέχνη είναι μια «γλώσσα», που ακολουθεί τον άνθρωπο στο πέρασμα των χρόνων, μεταφέροντάς του στοιχεία, δεδομένα και μηνύματα, κάτι που συνεισφέρει κατά ένα μεγάλο ποσοστό και στην εξέλιξη της κοινωνίας. Αυτή την εξέλιξη πέτυχε και το κίνημα των εξπρεσιονιστών, που αποτέλεσε μια μεγάλη «επανάσταση» για την τέχνη της εποχής, καθώς έφερε σημαντικές αλλαγές όπως για παράδειγμα, στο περιεχόμενο, στα νοήματα, στις πρακτικές, αλλά και στο ύφος που ακολουθούσαν καλλιτέχνες της εποχής, όπως και ο Καντίνσι μεταξύ άλλων.

Παρακάτω αναφέρουμε μερικά έργα του καλλιτέχνη, αναδεικνύοντας τις τεχνολογίες και τις ζωγραφικές πρακτικές και τάσεις που χρησιμοποίησε σε αυτά.

3.2 Ανάλυση τεσσάρων έργων του μεγάλου καλλιτέχνη

Γαλάζιος Καβαλάρης (1903).

Πρόκειται για έναν από τους πρώτους πίνακες, που δημιουργήθηκε όταν ο ίδιος ξεκίνησε τη μεγάλη του πορεία. Αρκετά χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε και το ανάλογο κίνημα, από μια ομάδα καλλιτεχνών, που ίδρυσε ο ίδιος μαζί με τον Φ. Μαρκ, το 1912. Είκοσι περίπου χρόνια μετά, ο Kandinsky ανέφερε ότι η επινόηση αυτού του ονόματος σχετίζεται για τη μεγάλη αγάπη που είχαν ο ίδιος και ο Μαρκ με τα άλογα, τους αναβάτες, αλλά και το γαλάζιο χρώμα. (Vezin & Vezin, 1992) Το χρώμα αυτό σχετίζεται με την ελευθερία, με τον πνεύμα και την αιωνιότητα. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκπρόσωποι του κινήματος αυτού (δηλαδή, του Γαλάζιου Καβαλάρη) αναζητούσαν την πνευματική αλήθεια, μέσα από την τέχνη και η πραγματικότητα είναι ότι κινήθηκαν προς μία διαισθητική προσέγγιση αυτής, που έπρεπε να σταθεί απέναντι στον υλισμό της εποχής. Οι επιρροές των Γαλάζιων Καβαλάρηδων έρχονταν από τη δύναμη του πριμιτιβισμού, την αφηρημένη τέχνη κυρίως των εκπροσώπων της από τη Γαλλία, καθώς και από τις πρακτικές και τις γραμμές του κυβισμού (1907-1914), αλλά και από τη δύναμη που αναδείκνυαν τα χρώματα.

Πιο αναλυτικά, στον πίνακα αυτόν (Εικόνα 1) απεικονίζεται μια φιγούρα, που υπεύει πάνω σε ένα άλογο, μέσα σε ένα καταπράσινο χωράφι. Αποτελεί μια απλή εικόνα, που έρχεται σε αντίθεση, με τα μεταγενέστερα έργα του μεγάλου Ρώσου δημιουργού. Ωστόσο, σε αυτό το έργο, που είναι και από τα πιο απλά που έχει δημιουργήσει, φαίνονται καθαρά οι επιρροές που είχε ο Kandinsky από άλλους μεγάλους καλλιτέχνες της Ευρώπης, όπως ήταν για παράδειγμα ο Claude Monet και άλλοι. Παρ' όλα αυτά, ο αναβάτης απεικονίζεται με μπλε χρώμα, που συνδυάζεται με τον καλύτερο τρόπο με τα υπόλοιπα χρώματα που επικρατούν στο έργο αυτό. (Πέροτ,

2019) Το μπλε χρώμα δεν είναι τυχαίο, καθώς το χρώμα αυτό για τον μεγάλο δημιουργό αναφέρεται στην πνευματικότητα και δείχνει μεγάλη ένταση.

Τα στοιχεία και οι γραμμές που επιλέγει ο δημιουργός να χρησιμοποιήσει σε αυτό το έργο του δείχνουν και τις θεοσοφικές αντιλήψεις τους, κάτι που φαίνεται μέσα από τις απλές μορφές και τα καθαρά χρώματα που επιλέγει να χρησιμοποιήσει. Άλλωστε οι θεοσοφιστικές αντιλήψεις δίδαξαν το φως και την καθαρότητα, που παραπέμπουν σε στοιχεία όπως είναι η αλήθεια, η οποία σημειωτέων σε διάφορες περιόδους έχει επισκιαστεί από διάφορα δόγματα. Σε αυτό το έργο γίνεται εμφανές, ότι ο Ρώσος καλλιτέχνης αναδεικνύει διαφορετικά στοιχεία από τον κυβισμό. (Ringbom, 1966)

Πηγή: Βικιπαιδεία Εικόνα 1: Γαλάζιος Καβαλάρης

Μόσχα I - Κόκκινη Πλατεία (1916).

Πρόκειται για έναν πίνακα στον οποίο ο μεγάλος δημιουργός ανέδειξε τα μνημεία της Μόσχας, αλλά και το πνεύμα που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Το έργο αυτό (Εικόνα 2), το δημιούργησε αφού επέστρεψε στην πατρίδα του μετά από μερικά χρόνια, τη Μόσχα, την οποία αγαπούσε πολύ και στη μνήμη του είχαν αποτυπωθεί κτίρια, εικόνες και ήχοι από τη ζωή του εκεί. Μια πόλη που, αξίζει να σημειωθεί, ότι την εποχή εκείνη χαρακτηριζόταν από πολυπλοκότητα, συγκρούσεις και δύσκολες καταστάσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι και σε πολλά άλλα έργα του απεικόνισε την πόλη αυτή, που πάντα είχε ένα μεγάλο μέρος στην καρδιά του. Πιο αναλυτικά, στο κέντρο διακρίνεται ένα

ερωτευμένο ζευγάρι, που αποδίδεται από τον μεγάλο καλλιτέχνη με δύο μικροσκοπικές φιγούρες, οι οποίοι βρίσκονται σε ένα ύψωμα και παρατηρούν γύρω τους. Το ζευγάρι περιβάλλεται από μία κίτρινη αύρα, αναδεικνύοντας θετικά στοιχεία, όπως αισιοδοξία, χαρά και άλλα. Άλλωστε, όπως είχε δηλώσει ο ίδιος του άρεσε το ηλιοβασίλεμα σε αυτή την πόλη.

Πιο αναλυτικά, τα βασικά στοιχεία της πόλης, όπως είναι η Κόκκινη πλατεία, ο ίδιος τα αποδίδει στον πίνακά του με κυκλικό τρόπο, δίνοντας στην αίσθηση ότι ο ζωγράφος όταν φιλοτεχνούσε το έργο αυτό στεκόταν στο κέντρο της διάσημης πλατείας και γυρίζοντας κυκλικά, απεικόνιζε ό,τι έβλεπε. Παράλληλα, αναδεικνύονται και στοιχεία αφαιρετισμού στο συγκεκριμένο πίνακα, καθώς και αρκετά φουτουριστικά στοιχεία, τα οποία διακρίνοντας κυρίως για να τονίσουν την έννοια της κίνησης, όπως μεταξύ των δύο μορφών, δίνοντας ωστόσο την έμφαση στο κέντρο της πόλης, δηλαδή στην Κόκκινη πλατεία. Στο έργο αυτό χρησιμοποιεί πολλά χρώματα, όπως το έντονο μπλε-μοβ, για να αναδείξει μία αισιοδοξία, το κίτρινο ως χρώμα της γης, που δηλώνει μία ένταση, το οποίο θα μπορούσε κανείς να συνδυάσει με την όξινη γεύση του λεμονιού, ενώ θυμίζει χάλκινο πνευστό. Το πράσινο αποτελεί στην προκειμένη περίπτωση ένα χρώμα παθητικό, που όμως γαληνεύει, και το οποίο μπορεί να συνδυαστεί με τους ήχους που προέρχονται από ένα βιολί. Το μαύρο συνδυάζεται με την ολοκλήρωση της ζωής ή το θρήνο, ενώ από την άλλη πλευρά το άσπρο προσδίδει κάποια ουδετερότητα, παραπέμποντας σε υλικά σώματα. Έτσι αναδεικνύει την πόλη, τα κτίριά της, τον ουρανό, τα πουλιά και πολλά άλλα στοιχεία που είχαν κάνει εντύπωση στον ίδιο τον Kandinsky.

Στο έργο αυτό κυριαρχούν τα αφαιρετικά στοιχεία, που πλέον είχε ξεκινήσει να χρησιμοποιεί στα έργα του με μεγάλο πάθος, δείχνοντας παράλληλα και καινοτόμα στοιχεία στα έργα του. Επίσης, στον πίνακα αυτόν δείχνει (μέσα πιθανώς από κάποιες πιο διακριτικές πινελιές) εικόνες που είχε ο ίδιος από την πόλη αυτή και του προκαλούσαν διάφορα συναισθήματα, όπως χαράς.

Πηγή: Europosters.gr Εικόνα 2: Μόσχα Ι

Σύνθεση VI (1913).

Το έργο αυτό δημιουργήθηκε το 1913 και στην ουσία, σε μια «πρώτη ανάγνωση», θα μπορούσε να πει κανείς ότι απουσιάζει ένα συγκεκριμένο θέμα, ωστόσο εκάζεται ότι πιθανώς ο δημιουργός να ήθελε να αποδώσει ένα μουσικό κομμάτι. Πρόκειται στην ουσία για μία σύνθεση (Εικόνα 3) που απαρτίζεται ως επί το πλείστο από σχέδια και χρώματα, τα οποία εναλλάσσονται συνεχώς, παραπέμποντας σε μία μουσική σύνθεση. (Αλιγιζάκης, 2008)

Ο Kandinsky σε αυτόν τον πίνακά του χρησιμοποιεί προκαθορισμένα σχέδια, αλλά και σχήματα, όπως τρίγωνα, καμπύλες, ευθείες και άλλα, χρησιμοποιώντας διάφορες τονικές εναλλαγές, χωρίς βέβαια να υπάρχει ένα θέμα. Παρ' όλα αυτά, όλα αυτά αναδεικνύουν μία δυναμικότητα, κάτι που γίνεται εύκολα αντιληπτό στον θεατή μέσα από την αίσθηση της κίνησης, της μελωδίας, της ήχων και των χρωμάτων. Για να αναδείξει το συναίσθημα, ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε αρκετά αφηρημένα στοιχεία. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του εξπρεσιονισμού, με στόχο να αφαιρεθούν τα περιττά στοιχεία, αλλά και η άρνηση προς τη μίμηση. (Furness, 1980)

Αν και εκ πρώτης όψεως, ο θεατής αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για μια αυθόρμητη καλλιτεχνική δημιουργία, χωρίς ένα κεντρικό θέμα, με μια πιο προσεκτική ματιά μπορεί κανείς εύκολα να αντιληφθεί ότι η σύνθεση αυτή είναι καλά μελετημένη και προσχεδιασμένη. Κάτι που γίνεται αντιληπτό από τις θέσεις της κάθε πινελιάς. Δηλαδή, αντιλαμβάνεται κανείς ότι ακόμη και η πιο μικρή πινελιά δεν έγινε τυχαία, αλλά είχε κάποιο στόχο, αναδεικνύοντας παράλληλα και ζητήματα πνευματικότητας, καθώς ο ίδιος είχε πολλές επιρροές από τα θέματα της θεοσοφίας. (Gobrich, 1994)

Σύμφωνα με τον Εμμανουήλ και τους συνεργάτες του (2008), σε αυτό το έργο κυριαρχεί κατά κύριο λόγο ο αφαιρετισμός, που ήταν και το αρχικό κίνημα του μετέπειτα αφηρημένου εξπρεσιονισμού. Άλλωστε, η «απανθρωποποίηση» της τέχνης ήταν ένα βασικό στοιχείο του τομέα αυτού κατά τον 20ό αιώνα. Αξίζει να τονιστεί ότι χρησιμοποιώντας τα αφαιρετικά στοιχεία, ο Kandinsky ήθελε να αποδώσει και τα δικά του συναισθήματα, όπως τον εσωτερικό του κόσμο, αναδεικνύοντας παράλληλα και τη ζωή του ανθρώπου μέσα σε μια μεγάλη πόλη, σε ένα σύμπαν, άχρονο, που αποτυπώνονταν με πολλά σχέδια και χρώματα. (Εμμανουήλ κ.ά., 2008) Το κύριο στοιχείο του έργου αυτού είναι η μουσική, κάτι που διαφαίνεται εύκολα από τα βιολιά, τα οποία αναμειγνύει με χρώματα που επίσης δημιουργούν κάποιες αισθήσεις. Δηλαδή, ο θεατής μπορεί να υποθέσει ότι κάποιος παίζει ένα μουσικό όργανο και συγκεκριμένα βιολί, με ήχους υψηλούς, που δημιουργούν ένταση, παλμούς και άλλα συναισθήματα. Καθώς και τα χρώματα στον πίνακα λειτουργούν ώστε να αναδεικνύουν το θυμό, τη χαρά, όπως το μαύρο, το κίτρινο και άλλα, έτσι ώστε ο θεατής ανάλογα και με τα βιώματά του να αισθανθεί ό,τι ακριβώς νιώθει ο ίδιος. Κι αυτό διότι χρησιμοποιεί αρκετά χρώματα ο Kandinsky σε αυτόν τον πίνακα. Για παράδειγμα, το ανοιχτό μπλε μπορεί να παραλληλιστεί με το φλάουτο ή τον αυλό, ενώ το βαθύ μπλε θυμίζει περισσότερο κοντραμπάσο, ενώ δημιουργούν και τις ανάλογες συναισθηματικές εναλλαγές. (Καντίνσκι, 2008) Το έργο αυτό έχει ένταση, δύναμη, κάτι που φαίνεται με τα μουσικά όργανα, τις χορδές, αλλά και τα χρώματα και τους ήχους. Έτσι σε αυτή τη ζωγραφιά ο θεατής μπορεί ακούει μουσικούς ήχους και ανάλογα και με τα χρώματα. (Kandinsky, 1981)

Πηγή: Fractal.gr Εικόνα 3: Σύνθεση VI

Ο Ρώσος ζωγράφος δημιούργησε αυτό το έργο στη διάρκεια της εποχής που δίδασκε στη Σχολή Μπάουχαους, σε μια εποχή δηλαδή που επέφερε αρκετές καινοτομίες σε σχέση με το παρελθόν, τις αντιλήψεις των ατόμων για διάφορα θέματα, αλλά και τις νέες τάσεις, που όλο και περισσότεροι καλλιτέχνες άρχισαν να ακολουθούν. Ο ίδιος ο Kandinsky θεωρεί τον πίνακα αυτόν ως ένα από τα πιο σημαντικά έργα του, κι αυτό διότι εστιάζει στην γεωμετρική και ορθολογική τάξη των πραγμάτων, που κύριο γνώμονα έχει τη λογική, κάτι που δεν ακολουθούνταν στο παρελθόν. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι το έργο αυτό είναι το ακριβώς αντίθετο του πίνακα Σύνθεση VII.

Πρόκειται για ένα έργο που ανήκει στις διάσημες Συνθέσεις του, που ξεκίνησε να φιλοτεχνεί από το 1911 και μετά, στο οποίο χρησιμοποιεί αρκετά στοιχεία και χαρακτηριστικά κυρίως από την πρώιμη περίοδο Μπάουχαους. Έτσι, αναδεικνύονται στη Σύνθεση του 1923 στοιχεία της αφηρημένης τέχνης, όπως στοιχεία φόρμας, χρωμάτων, αλλά και δίνεται έμφαση σε θέματα κίνησης και μουσικής. Το αφαιρετικό στοιχείο φαίνεται πολύ καθαρά σε αυτό το έργο, κάτι που ακολούθησε τον καλλιτέχνη και σε άλλα έργα του. Με αυτόν τον τρόπο ο καλλιτέχνης ήθελε να αποδώσει με τον καλύτερο τρόπο τη διαφορά μεταξύ χάους και ηρεμίας. (Mattei, 2023)

Σύμφωνα με τον Grohmann, σε αυτό το έργο (Εικόνα 4), ο Kandinsky χρησιμοποιεί τη μεγάλη ευφυΐα του, την τεχνική του, αλλά και την εμπειρία του, για να απεικονίσει με τον κατάλληλο τρόπο την ηρεμία και το χάος και να αναδείξει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτή την αντίθεση. Κάτι που το πετυχαίνει με τη χρήση ανάλογων χρωμάτων και γραμμών, αλλά και απλών χρωμάτων, που αποφορτίζουν την ένταση και δημιουργούν παράλληλα ένα απλό δημιούργημα. Άλλωστε και ο ίδιος ο Kandinsky χαρακτήρισε το έργο αυτό ως ένα από τα μεταπολεμικά επιτεύγματά του, καθώς κατάφερε να αναδείξει ένα μουσικό κομμάτι από τον πίνακά του, που ταυτόχρονα προσφέρει και εναλλαγές συναισθημάτων, όπως ηρεμία, δύναμη και ένταση. (Grohmann, 1958)

Το βασικό μέλημά του, άλλωστε, ήταν να αποδώσει μία μουσική σύνθεση ή μία παράσταση ήχων μουσικής, ώστε εύκολα να αντιληφθεί ο θεατής ότι πρόκειται για κάτι τέτοιο, κάτι που το πετυχαίνει με στοιχεία που παραπέμπουν σε κεραίες, αλλά και οι μη ευθείες γραμμές, που θέλουν να αναδείξουν την έννοια του ήχου. Έτσι, αρχικά τουλάχιστον, συνειδητά χρησιμοποίησε αρκετά αφηρημένα στοιχεία, ώστε να μπορέσει να μεταφέρει τους ήχους και το μήνυμα της μουσικής στον θεατή.

Πιο συγκεκριμένα, σε αυτό το έργο, ο μεγάλος Ρώσος δημιουργός συνδυάζει διάφορα γεωμετρικά σχήματα, όπως τρίγωνα, τετράγωνα, καθώς και ευθείες και μη γραμμές, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον κύκλο. Ένα στοιχείο που αξίζει να αναφερθεί ότι είχε κυρίαρχο ρόλο και σε πολλές άλλες ζωγραφίες του, που φιλοτέχνησε τα μετέπειτα χρόνια της ζωής του. Παράλληλα, και τα χρώματα χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή σε σχέση με το υπόλοιπο έργο, για να αναδείξουν κάποια συγκεκριμένα συναισθήματα, όπως ένταση, συναισθήματα δηλαδή που μπορεί να νιώσει ο θεατής ακούγοντας ένα μουσικό κομμάτι.

Πιο αναλυτικά, η Σύνθεση αυτή συμπεριλαμβάνει μία σειρά από γεωμετρικά στοιχεία που αλληλοεπιδρούν με γραμμές. Ένα από τα πιο βασικά στοιχεία του έργου αυτού, που αμέσως τραβάει το μάτι του θεατή, είναι ο μεγάλος μαύρος κύκλος (στην αριστερή πλευρά της ζωγραφιάς. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό μαύρο κύκλο, με την απόχρωση του μοβ στο κέντρο του, ενώ γύρω του ο καλλιτέχνης έχει απεικονίσει ένα ροζ εξωτερικό δαχτυλίδι, το οποίο δημιουργεί την αίσθηση ενός φωτοστέφανου. Κάτι που αναμφίβολα δείχνει την πνευματικότητα του δημιουργού του και τη στενή σχέση του ίδιου με θεοσοφικές αντιλήψεις. Πρέπει να επισημανθεί, επίσης, ότι το εφέ που κάνει με το φωτοστέφανο αντηχεί θα μπορούσαμε να πούμε με τον κύκλο σε χρώμα κίτρινο, που έχει αποτυπωθεί στο κάτω μέρος αριστερά στη ζωγραφιά, το οποίο περιβάλλεται από μοβ και μπλε δακτύλιο χρώματος.

Το χρώμα έχει κεντρικό ρόλο στη Σύνθεση αυτή, καθώς και σε πολλά άλλα έργα του, ωστόσο όμως τα γεωμετρικά σχήματα και ο τρόπος που έχουν φιλοτεχνηθεί είναι ιδιαίτερα σημαντικά και εντυπωσιάζουν αμέσως τον θεατή. Επίσης πρέπει να τονιστεί ότι οι φόρμες στο έργο αυτό δεν ακολουθούν έναν ομοιόμορφο τρόπο, δηλαδή δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αρμονικές, ενώ οι γραμμές και τα σχήματα που χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης πάνω στον καμβά φαίνεται να μην σχετίζονται μεταξύ τους, καθώς συνυπάρχουν διάφορα σχήματα, όπως τρίγωνα, καμπύλες, γραμμές, που δεν βγάζουν κάποιο νόημα, απλώς αφήνουν τον θεατή να κάνει τους δικούς του συνειρμούς, σύμφωνα με τις δικές του προσλαμβάνουσες. Παράλληλα, βέβαια, στο ίδιο έργο παρατηρούνται βασικές αντιθέσεις, όπως για παράδειγμα η ένταση και η δυναμική απεικόνιση των σχημάτων έρχεται σε αντίθεση με ένα φόντο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως απλό με αραιά στοιχεία, που δεν έχουν ένταση, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ταυτόχρονα μία δυναμική αλλά και ήρεμη ατμόσφαιρα στο έργο. (Πέροτ, 2019)

Τον πίνακα αυτόν τον δημιούργησε σε μια περίοδο που οι καλλιτέχνες ανά τον κόσμο, αλλά και ο ίδιος, άρχισαν να εστιάζουν σε νέες πρακτικές και καινοτομικές

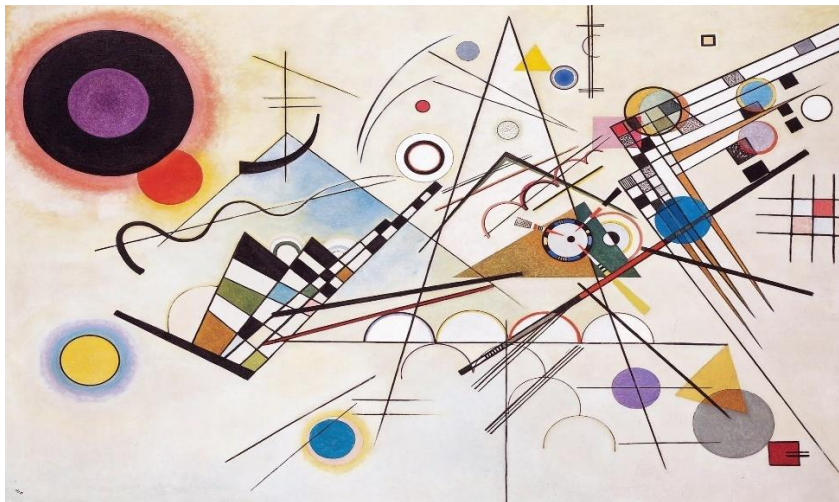
ιδέες, όπως σε πιο αυστηρές γραμμές, σε γεωμετρικά σχέδια, αλλά και σε απλές ζωγραφικές πινελιές επηρεασμένοι από τη Σχολή Μπάουχαους και τις πρακτικές της, αφήνοντας πίσω στοιχεία της ρομαντικής εποχής, που είχαν σημαδέψει την τέχνη τις προηγούμενες δεκαετίες. (Carmel-Arthur, 2000) Τέτοιες πρακτικές, που επίδρασαν σημαντικά και στον Kandinsky και στον πίνακα αυτόν, ήταν η λειτουργικότητα, τα απλά στοιχεία, που συνδυάζονταν με τον καλύτερο τρόπο με χρώματα, σχήματα και άλλα, απορρίπτοντας οποιοδήποτε διακοσμητικό ή περιττό στοιχείο. Αυτό ήταν και ένα από τα στοιχεία που διαχώριζε τις νέες προσεγγίσεις στους πίνακες από την προηγούμενη εποχή, δίνοντας έμφαση στην απλότητα, αλλά και αποδίδοντας το βασικό μήνυμα. (Φραγκόπουλος, 2006)

Πρέπει να επισημανθεί ότι το έργο αυτό δημιουργήθηκε σε μια περίοδο, γνωστή και ως «ψυχρή», όπου τα έργα σε καμβάδες χαρακτηρίστηκαν από μια λογική, αλλά και από αυστηρά στοιχεία, χωρίς περιττά στοιχεία που θα μπορούσαν εύκολα να χαρακτηριστούν ως διακοσμητικά. Τα κύρια στοιχεία που επικρατούν σε αυτό είναι η γραμμική καθαρότητα, και διάφορες γεωμετρικές μορφές, όπως είναι οι κύκλοι, τα τετράγωνα, οι οξείες γωνίες και τα παραλληλόγραμμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα σχέδια αυτά, τα οποία απεικονίζονται και σε πολλά άλλα έργα του καλλιτέχνη είναι σύμφωνα με την πίστη του Kandinsky στις μυστικιστικές ιδιότητες των σχημάτων, ενώ τα χρώματα επιλέχθηκαν με τέτοιον τρόπο από τον ίδιο ώστε να τονίζουν πιο έντονα κάποια συναισθήματα, αλλά και να βοηθούν τον θεατή να κάνει κάποιους συνειρμούς. (Στεφανάκης, 2023)

Πιο αναλυτικά, οι τόνοι του χρώματος δίνουν την αίσθηση στον θεατή ότι τα σχήματα κινούνται, αναδεικνύοντας παράλληλα και της έννοια της κίνησης και της δυναμικότητας στην εικόνα. Ο κάθε κύκλος (ομόκεντρος) στο έργο αυτό ορίζεται από ένα χρώμα, όπως και τα άλλα σχήματα, χωρίς να κάνει αναμειξίες χρωμάτων σε αυτά, ώστε να αποτυπώσει συγκεκριμένα συναισθήματα για το καθένα. Κατά συνέπεια, τα σχήματα, δηλαδή οι κύκλοι κυρίως έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο, που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την ηρεμία και την ησυχία που «αποτυπώνει» στο υπόλοιπο έργο, που κυριαρχούν τα ήρεμα ή παλ χρώματα ή και τα «άοσμα», όπως το λευκό, το εκρού, το απαλό μπλε, το ροζ κ.λπ. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, στο έργο αυτό κυριαρχούν τα σχέδια, με αφαιρετική διάσταση, στοιχεία δηλαδή στα οποία ο ίδιος είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό και από τις βασικές αρχές της Σχολής, που αποτυπώθηκαν στους πίνακές του. (Haas, 2006)

Αξίζει να αναφερθεί ότι η Σύνθεση VIII ήταν ένας από τους πρώτους πίνακες που απέκτησε το 1930 ο συλλέκτης S. Guggenheim, ένα έργο το οποίο σημειωτέων

σηματοδότησε και την αρχή της μεγάλης συλλογής του ομώνυμου μουσείου στην πρωτεύουσα των ΗΠΑ.

Πηγή: ARTTOPOSEικόνα 4: ΣύνθεσηVIII

Ο Kandinsky, επίσης, καθόλη τη διάρκεια της ζωής του είχε δημιουργήσει πολλά έργα, που το καθένα αναδείκνυε διάφορες θεματολογίες, τον ψυχικό του κόσμο, αλλά και ζητήματα τα οποία ήθελα να κοινοποιήσει, περνώντας παράλληλα και τα εκάστοτε μηνύματα στον θεατή κάθε φορά. Εκτός από τα έργα που αναφέραμε στο κεφάλαιο αυτό, ο ίδιος φιλοτέχνησε και άλλα θέματα, με φιλοσοφικές τάσεις και σύμβολα, όπως αυτά που σχετίζονται με ζητήματα του κόσμου, με τη θρησκείας, με τη μουσική φυσικά αλλά και με ιστορίες αγάπης.

Η επίδρασή του στον κόσμο της τέχνης ήταν μεγάλη, καθώς επίσης σε πολλές περιπτώσεις τα έργα του χρησιμοποιήθηκαν και για εκπαιδευτικούς λόγους, για να αναδείξουν θέματα της τέχνης, όπως και σε νηπιαγωγεία.

Yellow-Red-Blue(1925)

Όταν ο Wassily Kandinskyέφυγε από την Ρωσία και άρχισε να διδάσκει στην σχολή του Bauhaus στην Γερμανία άρχισε να αλλάζει και τη μορφή στα έργα του. Ειδικότερα στα έργα του αρχίζουν να εμφανίζονται έντονα τα γεωμετρικά σύμβολα. Οι πίνακες του εκείνης της περιόδου άρχισαν να διακρίνονται από μία αυστηρότητα με έντονα τα γεωμετρικά στοιχεία. Δίνοντας έμφαση στον κύκλο, το ημικόκλιο, τη γωνία, τις ευθείες γραμμές και τις καμπύλες.

Η περίπτωση αυτή συναντάται και στο έργο του Yellow – Red–Blue (1925), ο Kandinsky στρέφεται πλέον στο «ψυχρό ρομαντισμό». Εμφανίζοντας έντονα τα γεωμετρικά στοιχεία. Τα γεωμετρικά σχήματα που εντοπίζονται είναι κύκλοι, τρίγωνα,

τετράγωνα αναμεμειγμένα με αφηρημένα σχήματα. Στο έργο εντοπίζονται ευθείες και καμπύλες γραμμές διαπερνώντας τα χρώματα.

Ο πίνακας Yellow – Red – Blue θα μπορούσε να χωριστεί στη μέση με το πόσο διαφορετικές είναι κάθε μία από τις πλευρές του. Στην αριστερή πλευρά εντοπίζονται ορθογώνια-τετράγωνα και ευθείες γραμμές σε φωτεινά χρώματα, ενώ στην δεξιά πλευρά υπάρχουν πιο σκούρα χρώματα με διάφορα αφηρημένα σχήματα κύκλους.

Στο έργο αυτό σημαντική είναι και η ανάλυση των χρωμάτων που υπάρχουν στον πίνακα, καθώς για τον Kandinsky το κάθε χρώμα είχε δική του σημασία. Ο Kandinsky θεωρούσε ότι τα χρώματα μπορούσαν να αποτελέσουν το μεγαλύτερο όπλο στα χέρια ενός ζωγράφου. Τα χρώματα είναι ικανά να απογειώσουν ή να καταστρέψουν έναν πίνακα. Ο Kandinsky πίστευε ότι τα χρώματα δρουν στην ψυχή του ανθρώπου γι' αυτό και δεν ήταν τυχαία τα χρώματα που διάλεγε στα έργα του.

Πηγή [wassily kandinsky.net](http://wassilykandinsky.net)

In Blue (1925)

Ο Πίνακας δημιουργήθηκε από τον καλλιτέχνη το 1925. Ανήκει στην κατηγορία της γεωμετρικής αφαίρεσης, στυλ το οποίο εμπεριέχει γεωμετρικά σχήματα και καθαρές γραμμές.

Ο πίνακας με βάση τα χρώματα και τα γεωμετρικά σχήματα παρουσιάζει μία σύνθεση ισορροπημένη αλληλεπιδρώντας αρμονικά μεταξύ τους, δηλαδή αν κάποιος δει τον πίνακα του δίνει την αίσθηση μίας κίνησης και ενότητας.

Στον Πίνακα In Blue εντοπίζονται πληθώρα γεωμετρικών σχημάτων, τα οποία δημιουργούν μία δυναμική και πολυδιάστατη σύνθεση. Ειδικότερα, κάποιος συναντά κύκλους-ημικύκλια, τρίγωνα, γραμμές και λωρίδες, τετράγωνα και ορθογώνια. Στο έργο υπάρχει ένας μεγάλος κόκκινος κύκλος που υπερισχύει των υπολοίπων

λειτουργώντας ως κεντρικό σημείο έλξης. Επίσης, υπάρχουν ημικύκλια διαφόρων μεγεθών με χρώματα, τα οποία προσθέτουν κίνηση και ισορροπία. Τα τρίγωνα εμφανίζονται σε διάφορες διαστάσεις και θέσεις, δημιουργώντας δυναμικές γραμμές και γωνίες κάνοντας τον θεατή να βλέπει σε διάφορα μέρη της εικόνας και να μην εστιάζει μόνο σε ένα μέρος του έργου. Οι ευθείες γραμμές και λωρίδες ενισχύουν την αίσθηση κίνησης προσθέτοντας βάθος. Τα τετράγωνα και τα ορθογώνια συμβάλουν στην δομή και την ισορροπία της σύνθεσης, προσθέτοντας κάτι πιο σταθερό και γνώριμο.

Ως προς τα χρώματα έχουν μελετηθεί σε μεγάλο βαθμό από τον Wassily Kandinsky για να προσθέτουν συναισθηματική φόρτιση και αρμονία στον Πίνακα. Αναλυτικότερα, τα χρώματα που εμφανίζονται είναι το κόκκινο, το μπλε, το κίτρινο και πορτοκαλί, το ροζ και το μωβ, το μαύρο και το λευκό. Το κόκκινο χρώμα του κύκλου δημιουργεί ένταση και πάθος, προσελκύοντας το βλέμμα. Το μπλε φόντο λειτουργεί ως σταθερό υπόβαθρο προσφέροντας ηρεμία και βάθος, κάνοντας αντίθεση με τα πιο έντονα χρώματα του πίνακα. Το κίτρινο και το πορτοκαλί προσφέρει ζεστασιά και φωτεινότητα, παρόλο που βρίσκεται σε μικρές ποσότητες. Οι αποχρώσεις του ροζ και του μωβ προσθέτουν μια απαλή και ρομαντική διάσταση ισορροπώντας την ένταση του κόκκινου και του μπλε. Το μαύρο χρησιμοποιείται για να δώσει βαρύτητα σε κάποια σχήματα, ενώ το άσπρο χρησιμοποιείται για να δημιουργηθούν φωτεινές περιοχές που προσθέτουν την αίσθηση χώρου.

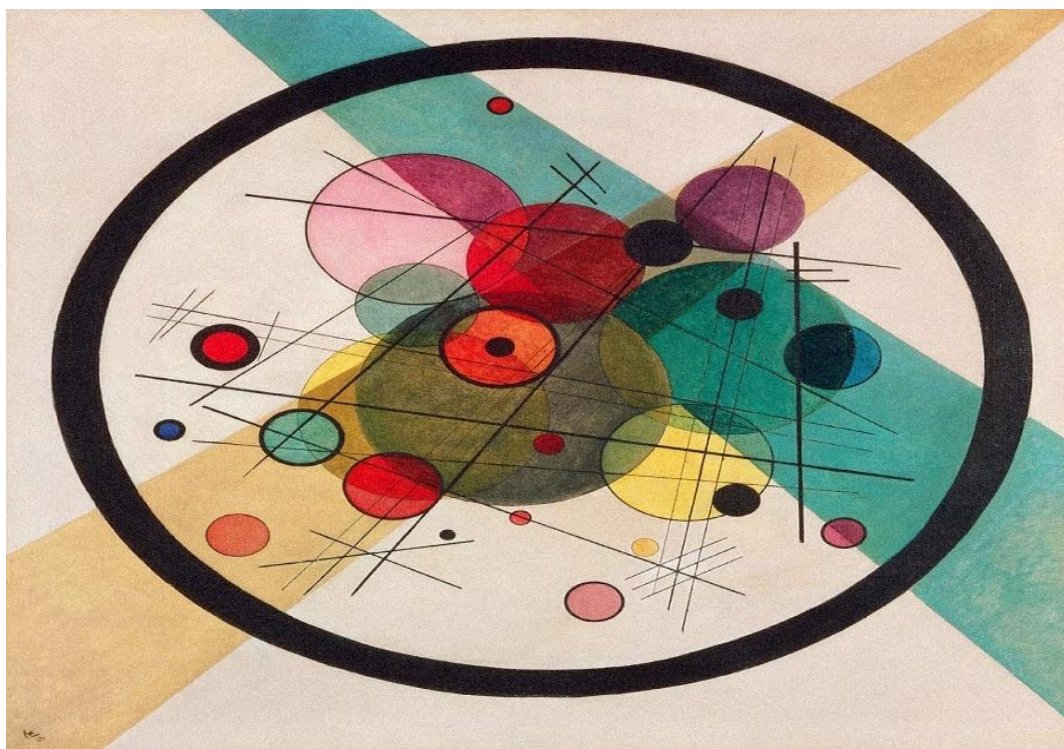

Πηγή wassilykandinsky.net

Circles in a circle (1923)

Ο πίνακας “circle in a circle” είναι ένα χαρακτηριστικό έργο της αφηρημένης τέχνης και της γεωμετρικής περιόδου. Δημιουργήθηκε το 1923 και ανήκει στην κατηγορία των έργων που δίνουν ιδιαίτερη σημασία στα γεωμετρικά σχήματα και χρώματα. Δημιουργήθηκε κατά την περίοδο που ο καλλιτέχνης δίδασκε στο Bauhaus, όπου η γεωμετρία και η απλότητα των μορφών ήταν βασικές αρχές της διδασκαλίας και της δημιουργίας.

Ως προς τα γεωμετρικά σχήματα που εντοπίζονται κυριαρχεί ο κύκλος και οι ευθείες γραμμές. Υπάρχει ένας κύριος κύκλος στον οποίο εμπεριέχονται μέσα του μικρότεροι κύκλοι και ευθείες γραμμές. Η χρήση των κύκλων είναι καθοριστικής σημασίας καθώς ο κύκλος θεωρείται ένα τέλειο και αρμονικό σχήμα στην γεωμετρία. Οι μικρότεροι κύκλοι μέσα στον κεντρικό δημιουργούν μία αίσθηση βάθους και πολλαπλών επιπέδων. Ο κύκλος συμβολίζει την ενότητα και την ατέλειωτη φύση της ύπαρξης. Οι ευθείες γραμμές βρίσκονται στο εσωτερικό του κύκλου και παρατηρείται ότι υπάρχουν γραμμές παράλληλες, γραμμές που τέμνονται χωρίς να υπάρχει κάποιο αυστηρό πλαίσιο Κανάβου, αλλά γραμμές που σχηματίζουν πλαίσια τυχαία. Ορισμένες γραμμές δίνουν την εντύπωση στον θεατή ότι σε κάποιο σημείο θα ενωθούν. Όσον αφορά την τεχνική ο Kandinsky χρησιμοποίησε την τεχνική της αφαίρεσης για να απεικονιστούν οι βασικές δομές και οι σχέσεις μεταξύ των σχημάτων. Ο πίνακας είναι προσεχτικά ισορροπημένος με κάθε στοιχείο να παίζει καθοριστικό ρόλο στη συνολική αρμονία του έργου.

Πηγή wassilykandinsky.net

Black and violet (1923)

Ο πίνακας “Black and violet” αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα της αφηρημένης τέχνης του Wassily Kandinsky, που δημιουργήθηκε το 1923. Ο Kandinsky είναι γνωστός για τη χρήση των χρωμάτων και των σχημάτων μέσω των οποίων προσπαθεί να εκφράσει τα συναισθήματα και τις ιδέες με έναν τρόπο που δεν είναι άμεσα αντιληπτός, αλλά προκαλεί μια εσωτερική αντίδραση στον θεατή.

Στον πίνακα εντοπίζεται ποικιλία γεωμετρικών σχημάτων, όπως κύκλοι, ημικύκλια, τετράγωνα, τρίγωνα, ευθείες γραμμές. Τα σχήματα αυτά είναι τοποθετημένα με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργούν μία αίσθηση κίνησης και δυναμικής. Κεντρικά σχήματα θα μπορούσε κάποιος να πει ότι είναι ο κύκλος και το τετράγωνο, στα οποία τοποθετούνται είτε πάνω είτε περιμετρικά τα υπόλοιπα σχήματα. Οι ευθείες γραμμές και τα σχήματα τέμνονται κυρίως μεταξύ τους, δημιουργώντας σημεία ένταξης και ενδιαφέροντος. Στον πίνακα παρατηρούνται όμως και γραμμές που είναι παράλληλες.

Τα κεντρικά σχήματα ο μαύρος κύκλος και το μωβ τετράγωνο κατέχουν σημαντική θέση στο έργο. Αυτό φαίνεται και από τον τίτλο του έργου “black and violet”. Το μαύρο χρησιμοποιείται για να δημιουργήσει αντίθεση και βάθος, ενώ το μωβ είναι δυνατόν να συνδέεται με το μυστήριο και την πνευματικότητα. Ο πίνακας δεν περιέχει μόνο αυτά τα χρώματα, αλλά και άλλα, όπως το κόκκινο, το κίτρινο και το πράσινο, τα οποία προσθέτουν μία αίσθηση πολυχρωμίας και πολυπλοκότητας. Το φόντο που επιλέγει είναι αρκετά ουδέτερο σε απαλά χρώματα για να ξεκουράζει τον θεατή και να του επιτρέπει να εστιάσει στα κεντρικά σχήματα.

Πηγή wassilykandinsky.net

Ο πίνακας “swinging” δημιουργήθηκε το 1925 από τον Kandinsky και αποτελεί ένα ακόμα δείγμα αφηρημένης τέχνης, που συνδυάζει γεωμετρικά σχήματα και χρώματα για να δημιουργήσει μια δυναμική και συναισθηματική σύνθεση (πίνακα). Όπως δηλώνει και το όνομα του πίνακα ‘Swinging’, ζωηρός, αυτός που ταλαντώνεται, ο Kandinsky μέσω του πίνακα προσπαθεί να επιφέρει στον θεατή την αίσθηση της ταλάντωσης, συμβολίζοντας την ισορροπία και την αρμονία στη ζωή, αλλά και τις συνεχείς αλλαγές που υπάρχουν στην ζωή.

Στον πίνακα “swinging” ο Kandinsky χρησιμοποιεί μια ποικιλία από γεωμετρικά σχήματα, όπως κύκλους, ημικύκλια, γραμμές, τρίγωνα και τετράγωνα. Αυτά τα σχήματα συνδυάζονται και διατάσσονται με τέτοιο τρόπο που δημιουργούν μία αίσθηση κίνησης και ταλάντωσης, όπως δηλώνει και ο τίτλος του έργου. Η αλληλεπίδραση των σχημάτων που έχουν επιλεγθεί από τον ζωγράφο στον πίνακα δημιουργεί ένα παιχνίδι ισορροπίας και αντίθεσης, προσδίδοντας στον πίνακα μια αίσθηση ρυθμού και αρμονίας. Παρατηρούμε ότι σαν μετέπειτα έργο του Kandinsky, δηλαδή αναλογεί στην χρονική περίοδο του 1925, ο πίνακας παρουσιάζει μια άλλη ισορροπία, παρατηρώντας κανείς διαφορετική διάταξη των σχημάτων. Κάθε σχήμα έχει την δική του θέση στον χώρο, χωρίς το ένα να εισέρχεται το ένα στον χώρο του άλλου σε μεγάλο βαθμό. Τα χρώματα που χρησιμοποιεί είναι έντονα και λίγο πιο σκούρα από ό,τι συνήθως. Τα χρώματα που συναντά κανείς στο πίνακα είναι το κόκκινο, το κίτρινο, το μπλε, το πράσινο και το μαύρο. Το μαύρο χρησιμοποιείται για να ορίσει τα σχήματα και να δημιουργήσει έντονες αντιθέσεις. Τα χρώματα είναι διατεταγμένα με τέτοιον τρόπο ώστε να ενισχύουν την αίσθηση της κίνησης και της ταλάντωσης. Η χρήση των χρωματικών αντιθέσεων που υπάρχουν στον πίνακα συμβάλλουν στη δυναμική του πίνακα, προσφέροντας μια αίσθηση βάθους και ζωντάνιας.

Πηγή [wassily kandinsky.net](http://wassilykandinsky.net)

Transverseline (1923)

Ο πίνακας “Transverseline” δημιουργημένος το 1923 αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα αφηρημένης τέχνης, χρησιμοποιώντας γεωμετρικά σχήματα, γραμμές και χρώματα για να δημιουργήσει μία δυναμική και πλούσια σύνθεση. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι αυτό το έργο αποδεικνύει την ικανότητα του Kandinsky να συνδυάζει γεωμετρικά σχήματα, χρώματα και γραμμές για να δημιουργήσει μία σύνθεση που είναι πλούσια σε συμβολισμούς.

Ο πίνακας “Transverseline” περιλαμβάνει μια πληθώρα γεωμετρικών σχημάτων όπως κύκλους, τρίγωνα, τετράγωνα και γραμμές. Καθένα σχήμα έχει την δική του θέση και σημασία μέσα στον πίνακα. Ειδικότερα, η κυρίαρχη γραμμή που διασχίζει τον πίνακα δημιουργεί μια αίσθηση διαίρεσης και κίνησης. Αυτή η διαγώνια γραμμή προσδίδει στον πίνακα δυναμική και καθοδηγεί το βλέμμα του θεατή κατά μήκος της επιφάνειας του πίνακα. Με μία βαθύτερη ματιά θα μπορούσε κάποιος να πει ότι η διαγώνια γραμμή συμβολίζει τη διέλευση, την πρόοδο και τη σύνδεση μεταξύ διαφορετικών στοιχείων και ιδεών. Θα μπορούσε επίσης, να αντιπροσωπεύει την εσωτερική δομή και πνευματική ενότητα, έννοιες κυρίαρχες στα έργα του Kandinsky. Η χρήση της αφαίρεσης είναι εμφανής στον πίνακα. Ο Kandinsky χρησιμοποιεί καθαρά

σχήματα και χρώματα για να δημιουργήσει μια σύνθεση που είναι ταυτόχρονα ισορροπημένη και δυναμική. Οι γραμμές και τα σχήματα είναι προσεχτικά τοποθετημένα για να δημιουργήσουν ένα αίσθημα κίνησης και βάθους. Η διαγώνια γραμμή προσθέτει ένταση και κατεύθυνση, ενώ τα υπόλοιπα σχήματα λειτουργούν ως στοιχεία που ισορροπούν και συμπληρώνουν την σύνθεση.

Στο έργο παρουσιάζεται μια ποικιλία έντονων χρωμάτων, όπως το κόκκινο, το μπλε, το κίτρινο και το πράσινο. Αυτά τα έργα δημιουργούν αντιθέσεις και ενισχύουν με ζωντάνια τον πίνακα. Τα χρώματα που επιλέγονται δεν είναι τυχαία, αλλά είναι επιλεγμένα με προσοχή για να προκαλέσουν συγκεκριμένα συναισθήματα και αντιδράσεις. Στο ίδιο έργο επίσης, υπάρχει μία κρυμμένη γνώση, η οποία ήταν αποτέλεσμα των τεχνολογικών και επιστημονικών επιτευγμάτων κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης, όπου οι ομάδες εκείνης της περιόδου, κονστρουκτιβιστές, έγιναν αποδέκτες (για άγνωστο λόγο) μιας γνώσης, η οποία είχε σχέση με τα στοιχεία της ατμόσφαιρας, τα στρώματα του ουρανού, πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις ανακαλύψεις και με τα επιτεύγματα των πειραμάτων της αεροπλοΐας: αερόστατο, στατικός ηλεκτρισμός και στην πορεία με τα επιτεύγματα της αεροπορίας: πτήσεις αεροπλάνων, παρατήρηση τρόπου κίνησης του εναέριου χώρου και μελέτη των σημείων του ορίζοντα. Με στόχο την παρατήρηση για την ύπαρξη κρυμμένης γνώσης, όπου με την βοήθεια των καλλιτεχνών έγινε πια γνωστή και αναγνωρίσιμη γιατί και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες εμπνεύστηκαν από τις πτητικές μηχανές τις δυνατότητες που παρέχουν για την παρατήρηση και την θέαση του εναέριου χώρου. Αλλά κυρίως πως αυτές οι συγκεκριμένες πτητικές μηχανές θα βοηθούσαν τον άνθρωπο, όχι μόνο να παρατηρεί από ψηλά τις πόλεις του μακρινού ορίζοντα, τα γεωγραφικά σημεία του χώρου, μήκη και πλάτη, αλλά να κατακτήσουν τον άνω χώρο της στρατόσφαιρας και αφού κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά του, να στρέψουν το βλέμμα τους προς το διάστημα και τα ουράνια σώματα. (Ταμουτσέλης, 2024)

Πηγή wassilykandinsky.net

Κοινό χαρακτηριστικό των πινάκων του Wassily Kandinsky μετά το 1923 είναι η ύπαρξη γεωμετρικών σχημάτων μέσα σε αυτούς. Τα κυριότερα σχήματα που θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει μέσα σε αυτούς είναι:

- ✓ Ο κύκλος, σαν ένα σχήμα που συμβολίζει την ολοκλήρωση και την τελειότητα. Πρόκειται για να σχήμα ακέραιο
- ✓ Το ημικόκλιο σαν ένα σχήμα που βρίσκεται πάνω από άλλα σαν συμπλήρωση ή συχνά εφάπτεται με άλλα σχήματα
- ✓ Το τρίγωνο είτε ισοσκελές είτε ισόπλευρο
- ✓ Το τετράγωνο
- ✓ Το παραλληλόγραμμο
- ✓ Οι γραμμές, άλλες φορές εμφανίζονται παράλληλες, άλλες φορές εφάπτονται και άλλες φορές απλώς βρίσκονται στο παρασκήνιο ως φόντο.

Στα έργα του ο καλλιτέχνης έχει μελετήσει αρκετά και τις επιλογές των χρωμάτων που χρησιμοποιεί. Πρόκειται για έντονα και ζωντανά χρώματα. Σε όλα του τα έργα υπάρχουν κοινά χρώματα, όπως το κίτρινο, το κόκκινο, το μπλε, το ροζ, το μωβ και το μαύρο, ενώ σε όλα του τα έργα δεν λείπει η ύπαρξη του μαύρου.

Οι επιλογές αυτές του Kandinsky θα μπορούσαν να προσαρμοστούν και να εφαρμοστούν στην τάξη του νηπιαγωγείου. Ειδικότερα, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως προγραφικές ασκήσεις, μαθαίνοντας τα παιδιά να ξεκινήσουν με την γραφή των πρώτων σχημάτων, διδάσκοντας με αυτόν τον τρόπο το πως τα παιδιά να χρησιμοποιούν το μολύβι ή οποιοδήποτε άλλο υλικό. Για παράδειγμα, κηρομπογιά, και πινέλο σε δεύτερο επίπεδο.

4.1 Η έννοια της τέχνης στο νηπιαγωγείο

Σύμφωνα με το ΔΕΠΣ (2021) η επαφή με τις τέχνες συνιστά μια Μαθησιακή εμπειρία που είναι σύμφυτη με την ανάγκη των παιδιών να εκφράσουν δημιουργικά τις ιδέες, τα συναισθήματα και τις απόψεις τους, απέναντι σε ζητήματα και καταστάσεις που τα αφορούν. Μέσα από την οργανωμένη και συστηματική εμπλοκή τους με τις τέχνες, αναπτύσσουν αισθητική αντίληψη και κρίση, γίνονται δεκτικά σε αξίες και στοιχεία του τοπικού και παγκόσμιου πολιτισμού, διαπραγματεύονται επιλογές και δημιουργικές λύσεις και αντλούν ευχαρίστηση από την καλλιτεχνική δημιουργία.

Η αξία της τέχνης έχει πολύ μεγάλη σημασία και είναι ιδιαίτερα σημαντικό σήμερα να προωθείται από τις πρώτες τάξεις του σχολείου, καθώς οι μαθητές μπορούν να αποκομίσουν πολλά οφέλη. Σύμφωνα με τον Ashwell (2006), οι τέχνες έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό την προσωπικότητα του κάθε παιδιού, ειδικά σε σχέση με θέματα που αφορούν την κοινωνία. (Ashwell, 2006) Η παιδαγωγική σκέψη, όπως αναφέρουν η Μουρίκη & Βάος (2005) μπορεί να προσφέρει πολλά οφέλη, λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη και το ρόλο των τεχνών. (Μουρίκη & Βάος, 2006) Τα οφέλη από τις εκπαιδευτικές πρακτικές στην τέχνη στο νηπιαγωγείο είναι πολλά, όπως η ενθάρρυνση της δημιουργικής έκφρασης, της κριτικής σκέψης, καθώς τα παιδιά μπορούν να διευρύνουν τους ορίζοντές τους, μαθαίνοντας παράλληλα και θέματα που αφορούν την τέχνη, όπως τα έργα μεγάλων ζωγράφων ή διαφόρων κινημάτων (π.χ., εξπρεσιονισμός). Σύμφωνα με μελέτες για το θέμα αυτό, τα μικρά παιδιά φαίνεται να αντιδρούν στα αισθητηριακά χαρακτηριστικά (όπως είναι π.χ., το χρώμα, το σχήμα, οι κινήσεις) στα έργα τέχνης. Η πραγματικότητα, βέβαια, είναι ότι τείνουν να προτιμούν τα πιο έντονα χρώματα, αλλά και τις πολλές αντιθέσεις. Παράλληλα, ελκύονται πολύ και από τα σχήματα, προτιμώντας απλά έργα, καθώς και τα ίδια τα παιδιά συνηθίζουν να δημιουργούν απλές ζωγραφιές. (Epstein & Τρίμη, 2005)

Το μάθημα της τέχνης σε αυτές τις ηλικίες μπορεί να γίνει με απλούς τρόπους, ώστε τα μικρά παιδιά να αντιληφθούν καλύτερα τις έννοιες, να μάθουν να εκφράζονται, να αισθάνονται, αλλά και να δημιουργούν, λαμβάνοντας διάφορα ερεθίσματα. Η μάθηση, μέσω των πινάκων του Kandinsky, είναι μία επιλογή στην τάξη, για να διδαχθούν οι μαθητές διάφορα στοιχεία της αφηρημένης τέχνης, αλλά και της τεχνοτροπίας του Ρώσου δημιουργού. Κάτι που μπορεί να γίνει στο νηπιαγωγείο με διάφορους τρόπους, όπως για παράδειγμα ο/η νηπιαγωγός μπορεί να δείξει στα παιδιά εικόνες από τους πίνακές του και να τα ρωτά τι αισθήματα τους προκαλούν ή τι σκέφτονται βλέποντας αυτές τις εικόνες.

Είναι γεγονός ότι η ζωγραφική μπορεί να βοηθήσει πολύ, ειδικά τα μικρά παιδιά του νηπιαγωγείου να ενισχύσουν μία σειρά από χαρακτηριστικά και διάφορες δεξιότητες, αλλά και να διευρύνουν το πνεύμα τους και να διδαχθούν κάποια στοιχεία σχετικά με την τέχνη. Άλλωστε, ένας καλλιτέχνης, όπως ο Kandinsky, τις μεθόδους και τα έργα του οποίου αναπτύξαμε στην παρούσα εργασία, συλλαμβάνει και δίνει μορφή σε μια ιδέα, με στόχο να εκφράσει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο το όραμά του, τις ιδέες του, αλλά και προπάντων τον ψυχικό του κόσμο. Στόχος του είναι να κερδίσει το ενδιαφέρον και τις εντυπώσεις του κοινού, ώστε να συνεπάρει το θεατή και να τον κάνει να προβληματιστεί πάνω σε ένα έργο, αλλά και να αναρωτηθεί για διάφορα θέματα. Για παράδειγμα, ένα τοπίο στο οποίο υπάρχει το μπλε χρώμα, ο δημιουργός μέσα από αυτό επιθυμεί ο θεατής να αντιληφθεί την απεραντοσύνη του κόσμου ή, πιθανώς, ενός ωκεανού, αλλά και να βιώσει κάποια συναισθήματα (όπως π.χ., χαρά, δέος και άλλα), όπως συχνά συμβαίνει και με τα έργα του μεγάλου Ρώσου καλλιτέχνη. Στην εξέλιξη της πορείας του, μετά το 1923 δηλαδή επιδιώκει να δώσει την ευκαιρία στους θεατές να βλέπουν πιο σφαιρικά πράγματα που θα μπορούσαν να συμβούν στο μέλλον, όπως στον πίνακα του “transverseline” το μπλε σύμβολο με τις γραμμές έγκειται στο μελλοντικό σύμβολο κατατεθέν της NASA.

Η ζωγραφική, άλλωστε, είναι ένα μέσο, μέσω του οποίου ένας μαθητής μπορεί να μοιραστεί μέσα από διάφορους συμβολισμούς (όπως π.χ., τις εικόνες που αποτυπώνει σε ένα χαρτί) όλα αυτά που αισθάνεται, σκέφτεται ή και προβληματίζεται. Ή, ακόμη, μπορεί να περιγράψει με το δικό του τρόπο ότι φαντασιώνεται, ενισχύοντας την αναζήτηση και την ελεύθερη έκφραση. Κατ’ αυτόν τον τρόπο ο μαθητής αποκτά καλλιτεχνική συνείδηση για τη ζωγραφική. Υπό αυτή την έννοια, η παιδαγωγική μεθόδευση που ακολουθείται στο νηπιαγωγείο είναι βασικό να εστιάζει στην ενθάρρυνση και στη διερεύνηση διαφόρων στοιχείων. Υπάρχουν πολλές εκπαιδευτικές πρακτικές στη σημερινή εποχή, που χρησιμοποιούνται από τον/την νηπιαγωγό για το μάθημα της τέχνης, έτσι ώστε οι μαθητές να μάθουν από μικρή ηλικία να εξοικειώνονται με τη μαγεία και της μεθόδους τους. Ειδικά στις πρώιμες ηλικίες, ο/η νηπιαγωγός οφείλει να αναγνωρίσει ότι η τέχνη στο νηπιαγωγείο είναι όχι μόνο μία δραστηριότητα, αλλά και ένα βασικό μέσο με το οποίο οι μαθητές αυτοί αργότερα θα προχωρήσουν στην καλύτερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, αλλά και πιθανώς να αναζητήσουν και το ταλέντο τους. (Μακρής, 2005)

Ο/η νηπιαγωγός πρέπει να λαμβάνει υπόψη ότι κάθε παιδί έχει τα δικά του χαρακτηριστικά και τις δικές του δυνατότητες και, υπό αυτή την έννοια, το καθένα είναι μοναδικό. Έτσι, μέσα από τις τέχνες και τα εικαστικά, όπως για παράδειγμα μέσα από

τα έργα του Kandinsky, μπορεί ο μικρός μαθητής να ανακαλύψει έναν νέο κόσμο, καθώς και πιθανώς ένα κρυμμένο ταλέντο, αλλά και να πειραματιστεί βάση όλων αυτών των νέων στοιχείων και να τα επεξεργαστεί. Επιπλέον, μέσα από τέτοιες πρακτικές (όπως η ζωγραφική στο μάθημα σε σχέση με κάποιον πίνακα του Ρώσου καλλιτέχνη), ο κάθε μαθητής ενεργοποιεί τις δικές του σκέψεις και ιδέες, ανάλογα και με την εμπειρία του και τα προσωπικά του βιώματα, ενώ παράλληλα πρέπει να ενθαρρύνεται να εκφράζει και κάθε απορία μέσα στην τάξη, αλλά και να λέει τη γνώμη του.

4.2 Στόχοι και Εκπαιδευτικές πρακτικές

Μία από τις πιο εύκολες προσεγγίσεις, που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο/η νηπιαγωγός στο νηπιαγωγείο είναι να ενημερώσει τα παιδιά για τα έργα, αλλά και να δείξει στα παιδιά με τι υλικό θα ασχοληθούν στην τάξη, με βάση την ανάπτυξη διαφόρων δραστηριοτήτων, όπως π.χ., σε σχέση με έργα του Kandinsky. Στην προσέγγισή του, ωστόσο, είναι σημαντικό ο εκπαιδευτικός να λαμβάνει υπόψη του και διάφορα χαρακτηριστικά των μαθητών πριν προχωρήσει σε δραστηριότητες που αφορούν στην τέχνη. Για παράδειγμα, είναι βασικό να λάβει υπόψη το κοινωνικό και πολιτιστικό υπόβαθρο των μαθητών, ώστε να ξέρει και σε ποιες ομάδες θα τα χωρίσει, δρώντας με σεβασμό και δημοκρατικά μέσα στο σύγχρονο σχολείο. Αρχικά τα παιδιά πρέπει να διδαχθούν με απλούς τρόπους για το τι είναι η τέχνη, αλλά και τα υλικά που μπορούν να χρησιμοποιήσουν στη ζωγραφική, για παράδειγμα, όπως τα πινέλα, το μολύβι, το χαρτί και πλήθος άλλων υλικών. (Αμπαβή, 2019) Πάνω σε αυτό ο Χατζησαββίδης (2002) επισημαίνει ότι ένα καλό και γόνιμο περιβάλλον στο νηπιαγωγείο οφείλει να διαθέτει έναν χώρο εικαστικών, που θα είναι πλαισιωμένος και με όλα τα απαραίτητα υλικά, εργαλεία, εποπτικό υλικό, έργα τέχνης, μπογιές κ.λπ. Όλα αυτά – σημειωτέων - πρέπει να είναι ελκυστικά, αλλά και προσιτά για τους μαθητές του νηπιαγωγείου, ώστε να μπορούν να τα χρησιμοποιούν εύκολα. Κάτι που στοχεύει και στην απόλαυση και ευχαρίστηση για τους μικρούς μαθητές, αλλά και είναι ένας τρόπος για να έχουν τα παιδιά όλα τα απαραίτητα υλικά για τις δημιουργίες τους. (Χατζησαββίδης, 2002)

Βασικός σκοπός των δραστηριοτήτων που θα αναπτύξουμε σε αυτό κεφάλαιο είναι να κατανοήσουμε τη γραφή των μαθητών, αλλά και να επεκτείνουμε τη δραστηριότητα αυτή, με στόχο να έχουν τη δυνατότητα οι μικροί μαθητές να εκφράσουν και τις απόψεις τους για έργα του Kandinsky, όπως μέσα από τις ζωγραφίες τους, ανάλογα πάντα και με τα ερεθίσματα που δίνονται στην τάξη. Έτσι παράλληλα ενισχύουν και τον προφορικό τους λόγο, χρησιμοποιώντας νέες λέξεις.

Σύμφωνα με το ΔΕΠΣ (2021) οι εικαστικές τέχνες στο νηπιαγωγείο έχουν ως κύριους στόχους: i) την επαφή με την εικαστική μορφή και σύνθεση, ii) την εξοικείωση με το εικαστικό περιεχόμενο, iii) τη μύηση με τον εικαστικό χώρο και την παρουσίαση.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με τις εικαστικές τέχνες, αλλά μέσα από την ματιά του Ρώσου καλλιτέχνη WassilyKandinsky.

Κύριοι στόχοι των δραστηριοτήτων που θα αναπτύξουμε ορίζονται:

- * Να κατανοήσουμε τη γραφή των μαθητών
- * Να επεκτείνουμε τη με τη χρήση των εργασιών τη δυνατότητα να εκφράσουν το λόγο
- * Να εκφράσουν τον Kandinsky μέσα από τα μάτια των παιδιών

Πρέπει να σημειωθεί ότι η οργάνωση και η εκτέλεση των δραστηριοτήτων στην τάξη πρέπει να γίνεται με ένα προκαθορισμένο πλάνο, το οποίο προηγουμένως ο εκπαιδευτικός το έχει μελετήσει καλά. Έτσι, για να λειτουργήσει σωστά το πρόγραμμα αυτό, είναι σημαντικό αρχικά ο εκπαιδευτικός να δημιουργήσει μέσα στην τάξη του νηπιαγωγείου ένα κλίμα αλληλοκατανόησης, εμπιστοσύνης και ελευθερίας, το οποίο θα ευνοεί το μαθητή να μπορεί να εκφραστεί ελεύθερα, αλλά και να δημιουργήσει. (Brύζας, 1997)

Στις παρακάτω πρότυπες δραστηριότητες ο τρόπος προσέγγισης είναι μαθητοκεντρικός ή αλλιώς «παιδοκεντρικός», όπως ορίζεται και στο Αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου 2021. Η μαθητοκεντρική προσέγγιση είναι ένα μέσο που ευνοεί την εξατομικευμένη εμπλοκή, αλλά και την συνεργασία των παιδιών στο πλαίσιο της μαθησιακής διδασκαλίας.

1^η πρότυπη δραστηριότητα:

Προτεινόμενα υλικά: εποπτικό υλικό, χαρτιά μαρκαδόρους, μολύβια, κηρομπογιές πινέλα

Περιγραφή: Αρχικά προσεγγίζουμε το θέμα αναφέροντας λίγα λόγια για τον μεγάλο δημιουργό που ξεκίνησε από τη Μόσχα, τον Kandinsky, αλλά και τις επιρροές που δέχθηκε από διάφορα ρεύματα της εποχής του και είχαν μεγάλη επίδραση στα διάσημα έργα του. Πάνω σε αυτό, ο νηπιαγωγός μπορεί να δείξει διάφορους πίνακες του Ρώσου δημιουργού και να ρωτήσει τα παιδιά πώς ΤΙ βλέπουν, τι συναισθήματα τους προκαλούν, αν κάτι κέντρισε περισσότερο το ενδιαφέρον τους κ.λπ. Ή μπορεί να δείξει ένα μόνο συγκεκριμένο έργο του (όπως για παράδειγμα τη Σύνθεση VIII- που

αναλύσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο) και, αφού αναπτύξει στα παιδιά για το έργο αυτό, μπορεί να ζητήσει από τους μικρούς μαθητές να εκφράσουν τυχόν απορίες για τον ίδιο ή για το δημιούργημά του.

Μετά τα εισαγωγικά αυτά στοιχεία, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ενισχύσει περαιτέρω το ενδιαφέρον των παιδιών μέσα από ένα συγκεκριμένο project, όπως για παράδειγμα να αναφέρει με ποιο έργο του μεγάλου δημιουργού θα ασχοληθούν. Επίσης, στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει λόγος και στα παιδιά για τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν στην τάξη από τα ίδια για να δημιουργήσουν τους δικούς τους πίνακες.

Στόχος είναι τα παιδιά στο νηπιαγωγείο να ζωγραφίσουν όπως ο Kandinsky, αφού έχουν δει και μάθει για τον καλλιτέχνη, τη ζωή και τα έργα του, αλλά και τις βασικές επιρροές που είχε σε διάφορους σταθμούς της ζωής του. (Grohmann, 1958). Με την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού, ακολουθώντας απλά και κατανοητά βήματα, οι μικροί μαθητές μπορούν να διδαχθούν βασικά στοιχεία της αφηρημένης τέχνης, όπως είναι τα γεωμετρικά σχήματα (π.χ., κύκλοι, τετράγωνα, γραμμές κ.λπ.). Άλλωστε, πολλά έργα του δημιουργού βασίζονται σε μοτίβα και γεωμετρικά σχήματα. Επίσης, οι μαθητές μπορούν να εξοικειωθούν με το συνδυασμό χρωμάτων, ενώ παράλληλα μέσα στην τάξη τους δίνεται η ευκαιρία να ζωγραφίσουν τους δικούς τους πίνακες και να μιμηθούν για παράδειγμα τεχνικές του Kandinsky, όπως αφηρημένες γραμμές. Και ο ίδιος ο Ρώσος καλλιτέχνης, άλλωστε, αγαπούσε πολύ τα χρώματα και με αυτά προσέδιδε και ανάλογα συναισθήματα στα έργα του, κάτι που με τις εναλλαγές και το συνδυασμό χρωμάτων μπορούν να επιχειρήσουν και οι μικροί μαθητές στο σχολείο, με την καθοδήγηση του δασκάλου.

Αρχικά, μέσα στο πλαίσιο της τάξης μπορεί να γίνει η γνωριμία με το μεγάλο ζωγράφο, να ειπωθούν στοιχεία για τον τόπο που μεγάλωσε, αλλά και να αναφερθούν βασικά στοιχεία του εξπρεσιονισμού και της αφαιρετικής προσέγγισης. Πάνω σε αυτά τα στοιχεία, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τους μαθητές να καταγράψουν σε χαρτί ή στον πίνακα με τις πρώτες εντυπώσεις τους πάνω στο θέμα αυτό, για τον καλλιτέχνη.

Πρώτα όμως ο εκπαιδευτικός μπορεί να χωρίσει τα παιδιά σε ομάδες και δίνει σε κάθε ομάδα από συγκεκριμένα υλικά για να ζωγραφίσουν κάποιο έργο του Ρώσου καλλιτέχνη, αφού τους δείξει στην τάξη κάποια έργα του. Τα υλικά που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τις ζωγραφιές αυτές είναι μαρκαδόροι, κηρομπογιές και υδατοχρώματα, νερομπογιές. Αρχικά για να είναι πιο εύκολο, ο δάσκαλος μπορεί να ζητήσει από τους μικρούς μαθητές να ζωγραφίσουν με μαρκαδόρο, σε μια δεύτερη

φάση με κηρομπογιά και αργότερα με πινέλο. Χρησιμοποιώντας τα υλικά αυτά τα παιδιά μπορούν να ζωγραφίσουν διάφορα σχήματα, με ανάλογα χρώματα, επιλέγοντας να εμπνευστούν από ένα έργο του καλλιτέχνη. Αφού ολοκληρώσουν τα σχέδιά τους, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τα παιδιά να αναλύσουν με το δικό τους τρόπο το έργο τους, πώς το ζωγράρισαν, γιατί χρησιμοποίησαν τα συγκεκριμένα χρώματα και σχήματα.

Βασικός στόχος σε αυτό το στάδιο είναι η γλωσσική, κοινωνική, κινητική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, η επίλυση προβλημάτων, η συνεργασία, η έκφραση συναισθημάτων, αλλά και η ενίσχυση της φαντασίας και της σύνδεσης γνώσεων. (Bollnow, 1986) με τα αρχικά στοιχεία που είχαν αναφερθεί στην τάξη για τον Ρώσο καλλιτέχνη και το έργο του.

Επίσης, στην τάξη μπορούν να χρησιμοποιηθούν και μη παραστατικά έργα του ζωγράφου, όπου κυριαρχούν σχήματα, γραμμές και έντονα χρώματα. Έτσι ο δάσκαλος μπορεί να προωθήσει διάφορα θέματα για την ενίσχυση της γραφής. Για παράδειγμα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τους μικρούς μαθητές να καταγράψουν και να αναγνωρίσουν τα σχέδια αλλά και τα χρώματα που αναγνώρισαν σε έναν συγκεκριμένο πίνακα του μεγάλου δημιουργού. (Αρντουεν, 2000)

Πιο αναλυτικά, στην τάξη μπορεί να δοθεί στους μαθητές ένα συγκεκριμένο έργο του Kandinsky (όπως η Σύνθεση VIII, που αναλύσαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας μας). Ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει αρχικά τους μαθητές να παρατηρήσουν και να εξερευνήσουν το έργο, το περιεχόμενό του, τα χρώματά του και άλλα, ώστε μετά να μπορούν να καταγράψουν τις ιδέες τους.

Τα υλικά που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για το έργο αυτό είναι γεωμετρικά όργανα, μολύβια, πενάκια, μαρκαδόροι και άλλα. Τα μέσα και τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν για τη ζωγραφιά αυτή μοιράζονται στην τάξη, ενώ τα παιδιά μπορούν να πειραματιστούν με αυτά. Το βασικό στοιχείο, στην προκειμένη περίπτωση, όπως αναφέρει και η Αρντουεν (2000) είναι να δοθεί η δυνατότητα στα παιδιά να περιεργαστούν και να ερευνήσουν τους τρόπους που μπορούν να προσεγγίσουν το έργο, είτε μέσω μολυβιών, είτε κηρομπογιών ή μέσω χαρτονιών κ.λπ. (Αρντουεν, 2000)

Έτσι, θα μπορούν να μάθουν να εκφράζουν στοιχεία (όπως σχήματα, χρώματα κ.λπ.) που αφορούν το συγκεκριμένο έργο του καλλιτέχνη, αλλά παράλληλα να μάθουν και να εκφράζουν τα συναισθήματα και τις ιδέες τους, με βάση τα οπτικά ερεθίσματα. Παράλληλα μαθαίνουν να αντιλαμβάνονται, αλλά και να αξιοποιούν καλύτερα σχήματα και γραμμές (όπως π.χ., καμπύλη ή ευθεία κ.λπ.), την ένταση και το ρυθμό,

μέσα από τους δικούς τους πειραματισμούς σε σχέση βέβαια πάντα με αυτό το αφηρημένο έργο του καλλιτέχνη.

Οι πρακτικές που υιοθετούνται στη δραστηριότητα αυτή, στο πλαίσιο της τάξης του νηπιαγωγείου είναι να μάθουν οι μαθητές να παρατηρούν, να καταγράφουν αλλά και να αναλύουν κάποια θέματα. Έτσι για παράδειγμα μαθαίνουν να αναπτύσσουν καλύτερο τον προφορικό τους λόγο, αλλά και να καταγράφουν τα σχέδια, τα σχήματα κ.λπ. Επίσης μπορεί τα παιδιά μαθαίνουν να αντιλαμβάνονται και ηχητικά ακούσματα, καθώς και να διατυπώνουν ιστορίες φαντασίας, παρατηρώντας απλά και μόνο το έργο αυτό.

Ο εκπαιδευτικός, επίσης, με βάση το έργο αυτό μπορεί να θέσει αρκετά ερωτήματα στους μικρούς μαθητές, όπως για παράδειγμα τι βλέπεις, τι κατάλαβες από αυτό το έργο, τι νομίζεις ότι ήθελε να δείξει ο καλλιτέχνης. Επίσης, μπορεί να ζητηθεί από τους μικρούς μαθητές, βλέποντας το έργο αυτό, τα σχήματα και τα χρώματα, να περιγράψουν τι ήχους μπορούν να σκεφτούν για να πλαισιώσουν αυτό το έργο. Σε αυτό το σημείο, για παράδειγμα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τα παιδιά να εστιάσουν σε ένα συγκεκριμένο μέρος του έργου, όπως για παράδειγμα, στον μεγάλο μαύρο με μοβ κύκλο, στην αριστερή μεριά του πίνακα και να ζητήσει από τα παιδιά να εξηγήσουν τι βλέπουν, να αναπτύξουν τις δικές τους ιδέες σε σχέση με τον κύκλο, αλλά και να τον περιγράψουν, όπως για παράδειγμα να αναλύσουν τα χρώματά του, αλλά και τι συναισθήματα τους προκαλεί. Για παράδειγμα, πολλά παιδιά μπορούν να αναφέρουν ότι ο κύκλος αυτός μοιάζει με πλανήτη κ.λπ.

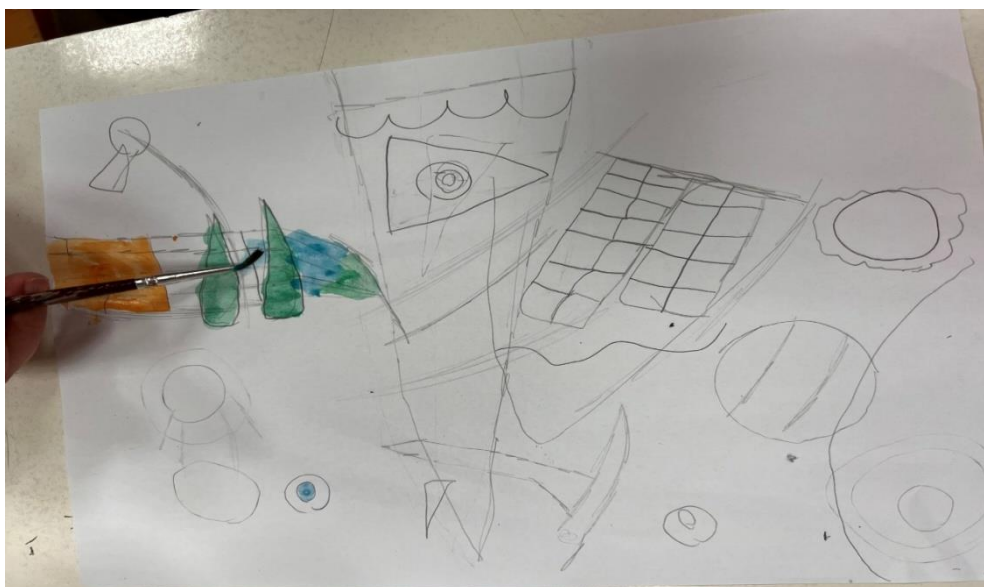
Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνου και τους συνεργάτες του (2015), αξιοποιώντας με τους κατάλληλους τρόπους την τέχνη στο νηπιαγωγείο, τα μικρά παιδιά μαθαίνουν να συνδέουν καλύτερα διάφορες έννοιες με αντικείμενα. (Κωνσταντίνου κ.ά., 2015) Επίσης, μέσω των σχεδίων, αλλά και της περιγραφής αυτών, τα παιδιά ενισχύουν τη γλώσσα. (Τσιλιμένη & Μαγουλιώτης, 2011)

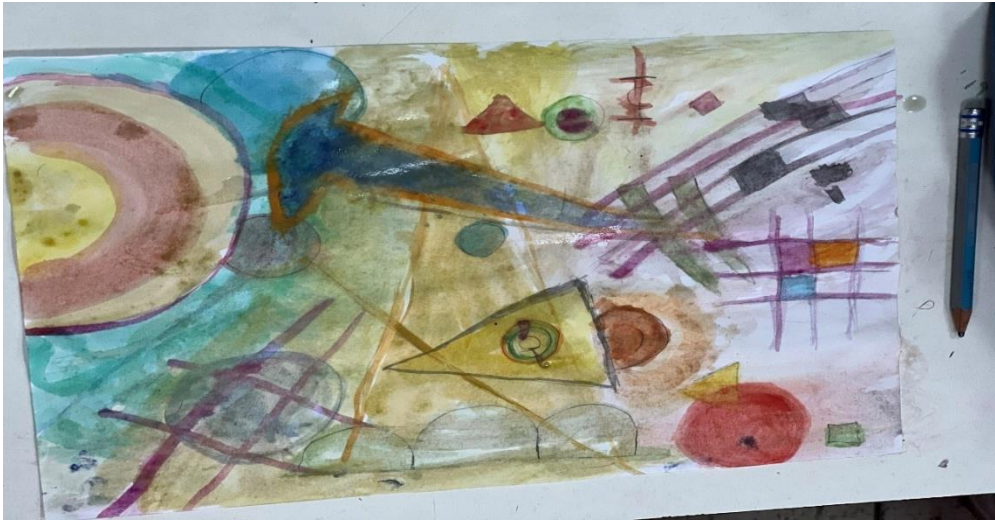
Φωτογραφικό υλικό:

Τα παρακάτω διδακτικά μοντέλα με άξονα την ζωγραφική του Wassily Kandisky πραγματοποιήθηκαν με την βοήθεια και την συνεργασία του υπευθύνου του Εργαστηρίου Εικαστικών Τεχνών του Τμήματος Νηπιαγωγών Φλώρινας στην Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

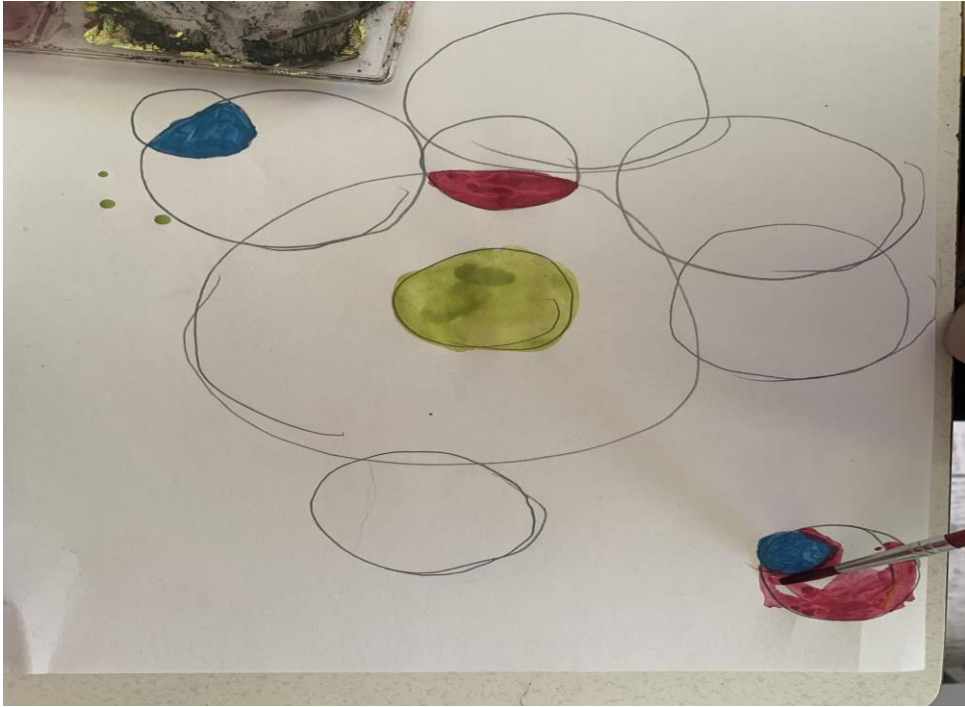
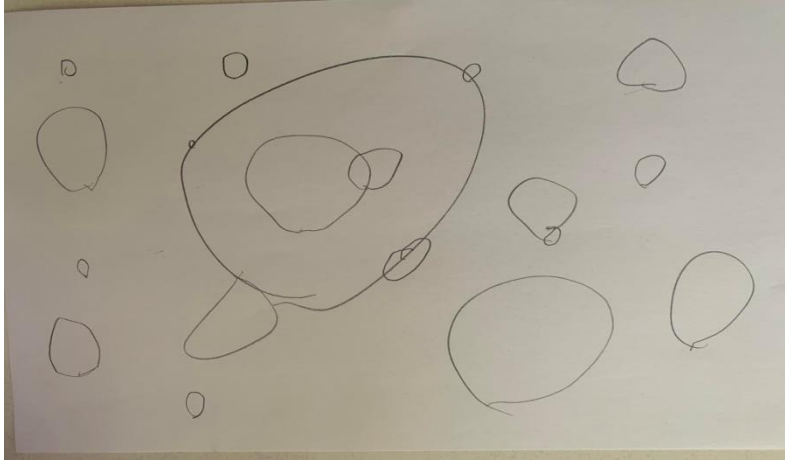
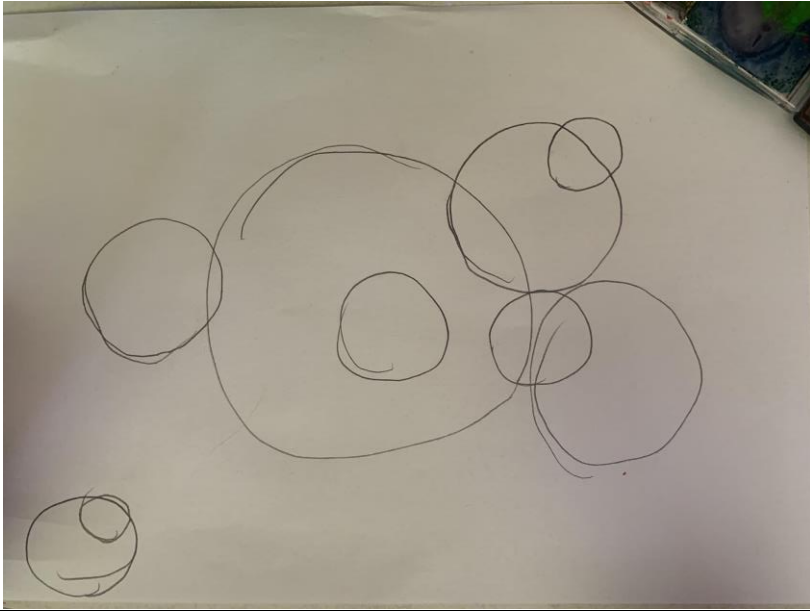
Τα υλικά, εργαλεία και μέσα προήλθαν από το απόθεμα του υλικού που προσφέρει για αυτές τις διδακτικές προτάσεις το Εργαστήριο των Εικαστικών Τεχνών του τμήματος. Οι διδακτικές προτάσεις αναπτύχθηκαν σύμφωνα με τις οδηγίες του υπευθύνου Εργαστηρίου των Εικαστικών Τεχνών και επόπτη της πτυχιακής μου εργασίας κο Ταμουτσέλη Νικόλαο και την συμμετοχή μαθητών μέσα στο σχολικό περιβάλλον. Το αποτέλεσμα αυτών των δράσεων και των εκπαιδευτικών προσεγγίσεων με βάση του έργο του Wassily Kandinsky συγκεντρώθηκε κατά την διάρκεια συλλογής των εργασιών των μαθητών και αφού αξιολογήθηκε καταλλήλως επιλέξαμε να αναδείξουμε τμήματα και ενδεικτικά δείγματα από το πλήθος των εργασιών που έχουμε στην διάθεσή μας και ένα μέρος παρουσιάζουμε με τις παρακάτω φωτογραφίες.

Είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας και της εμπλοκής του υπευθύνου που ως επόπτης, καθοδηγητής και μέντορας της διδακτικής των εικαστικών τεχνών είχε το πρόσταγμα σε αυτές τις παιδαγωγικές διαδικασίες και έχουν σχέση με την προετοιμασία και την διαχείριση των παραγόντων πριν την οργάνωση και εκτέλεση μιας διδακτικής ενότητας με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά θεματικά περιεχόμενα.

2^η δραστηριότητα:

Προτεινόμενα υλικά: εποπτικό υλικό, χαρτόνια., ψαλίδι, μια βάση, τέμπερες, πινέλα

Περιγραφή δραστηριότητας:

Στη δεύτερη δραστηριότητα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τους μαθητές να χρησιμοποιήσουν άλλα υλικά, όπως χαρτόνια, ψαλίδια, κόλλες, ώστε να δημιουργήσουν διάφορα σχήματα και σχέδια και να πειραματιστούν, πλέον, πάνω σε νέες βάσεις.

Βασικοί στόχοι της δραστηριότητας αυτής είναι ο εκπαιδευτικός να κατανοήσει τη γραφή των μαθητών, αλλά και να επεκτείνει τη χρήση των εργασιών ώστε τα παιδιά να έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν το λόγο. Έτσι, μέσω εναλλακτικών υλικών να έρθουν σε άμεση σχέση με την τέχνη, αλλά και ιδιαίτερα με τη ζωγραφική του Kandinsky.

Για τη δραστηριότητα αυτή, ο εκπαιδευτικός μπορεί επίσης να χωρίσει τους μαθητές σε ομάδες (όπως π.χ, 3 - 4 ατόμων), ώστε να λειτουργήσουν ομαδικά, να πειραματιστούν και με το χαρτόνι, οπότε να δουν και μία άλλη διάσταση του θέματος. Με βάση τη νέα αυτή τεχνική, τα μικρά παιδιά μπορούν να φτιάξουν διάφορα σχήματα, εμπνεόμενα από τους πίνακες, όπως η Σύσταση VIII. Έτσι μπορούν να φτιάξουν ομόκεντρους κύκλους, τρίγωνα, τετράγωνα,, γραμμές ή οποιοδήποτε άλλο σχήμα τους έχει τραβήξει την προσοχή τους από το έργο αυτό. Στη συνέχεια, αφού κόψουν τα χαρτόνια σε διάφορα σχέδια, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τα παιδιά να τα κολλήσουν στο φόντο που θα έχουμε με τέτοιο τρόπο που θα μοιάζει με τον τρόπο σύνθεσης του Kandinsky. Πρέπει να επισημανθεί ότι πάνω σε αυτές τις τεχνικές, τα παιδιά δείχνουν ενθουσιασμό, κριτική ικανότητα, αλλά και ενισχύουν παράλληλα και την αλληλοϋποστήριξη και την επικοινωνία μεταξύ τους.

Σε μία δεύτερη εναλλακτική θα μπορούσαμε να βάλουμε τα παιδιά να ζωγραφίζουν τα σχήματα τους με βασικά χρώματα που υπάρχουν στα έργα του Kandinsky. Αυτό ενισχύει την παρατήρηση των παιδιών.

Υπάρχουν και πολλές άλλες εναλλακτικές πάνω σε αυτό, όπως για παράδειγμα, ο/η νηπιαγωγός μπορεί να δώσει στους μικρούς μαθητές ένα μεγάλο χαρτόνι, σε διαστάσεις Α3, όπου πάνω σε αυτά αφού πρώτα έχουν συναρμολογήσει διάφορα σχήματα από χαρτόνια, να κολλήσουν πάνω στο μεγάλο χαρτόνι τις συνθέσεις τους, έτσι ώστε να δημιουργήσουν έναν τρισδιάστατο πίνακα ζωγραφικής. Η, εναλλακτικά, ο/η νηπιαγωγός μπορεί να ενισχύσει τη δραστηριότητα αυτή και με κάποια μουσικά

κομμάτια, και στη συνέχεια να ζητήσει από τα νήπια να χρησιμοποιήσουν ή να γράψουν σε χαρτί απλές λέξεις που σχετίζονται με το έργο τους, αλλά και συνειρμούς που κάνουν με τους μουσικούς ήχους. Η προσέγγιση αυτή προάγει το γραπτό λόγο, αλλά και βοηθά στο λεξιλόγιο των παιδιών, καλλιεργώντας διάφορες δεξιότητές τους.

Τέλος, ο εκπαιδευτικός, αφού ολοκληρωθούν αυτές οι δραστηριότητες στην τάξη, μπορεί να θέσει στους μαθητές διάφορες ερωτήσεις, οι οποίες σημειωτέων ενδείκνυται να είναι σύντομες και σωστά διατυπωμένες, ώστε να δει τις αντιδράσεις των παιδιών αλλά και τι αποκόμισαν από αυτές τις δραστηριότητες. Για παράδειγμα, μπορεί να ρωτήσει τα παιδιά ποιο έργο του Kandinsky τους άρεσε και γιατί, ώστε να αποτυπώσουν τις ιδέες τους προφορικά ή γραπτά, με απλές λεξούλες. Επίσης, μπορεί να ρωτήσει τα παιδιά γιατί χρησιμοποίησαν τα χρώματα που επέλεξαν και τι ήθελαν να αποδώσουν με αυτά. Ταυτόχρονα, ο δάσκαλος μπορεί να καθοδηγήσει τους μαθητές ώστε να κάνουν σωστή χρήση κάποιων λέξεων, ανάλογα με τα αντικείμενα που χρησιμοποίησαν στην τάξη ή ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του πίνακα που ανέλυσαν, κάτι που μπορεί να γίνει μεθοδικά μέσω περιγραφών των πίνακα, εξιστόρηση της ζωής του μεγάλου ζωγράφου κ.λπ. Σε όλα τα παραπάνω, αναμφίβολα, ο δάσκαλος έχει έναν πολύ σημαντικό ρόλο, ώστε να αναδειξεί τα θέματα που πρέπει, αλλά και να μπορέσει να προσφέρει στα μικρά παιδιά ενδιαφέρουσες εμπειρίες και ενασχολήσεις, ώστε να ενισχύσουν το ταλέντο τους ή κάποια χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Όπως τονίζει ο Μαγουλιώτης (2014), η διαδικασία της εξερεύνησης, του προβληματισμού, οι ερωτήσεις και άλλα που χρησιμοποιούνται στο μάθημα αυτά, εισάγει στην ουσία τα παιδιά σε μια κατάσταση, ώστε να διερευνήσουν καλύτερα κάποια θέματα, να μουν στη διαδικασία της επίλυσης αυτών, αλλά και γενικότερα να περιεργαστούν και να μάθουν τον κόσμο γύρω τους μέσα από την τέχνη. (Μαγουλιώτης, 2014)

Συμπεράσματα

Η τέχνη επηρεάζει, διαμορφώνει προσωπικότητες, αλλά και βοηθά καλύτερα τον άνθρωπο να καταλάβει τον εαυτό του, αλλά και τον κόσμο γύρω του. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που στη σύγχρονη εποχή, η τέχνη, με απλούς και διαφορετικούς τρόπους διδάσκεται στο νηπιαγωγείο, δίνοντας στους μικρούς μαθητές μία νέα αντίληψη των πραγμάτων.

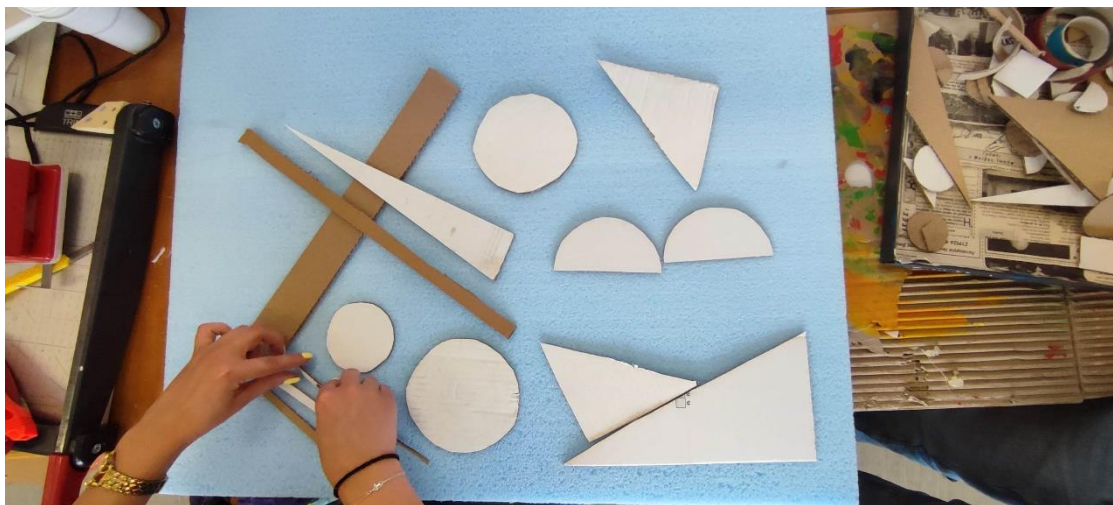
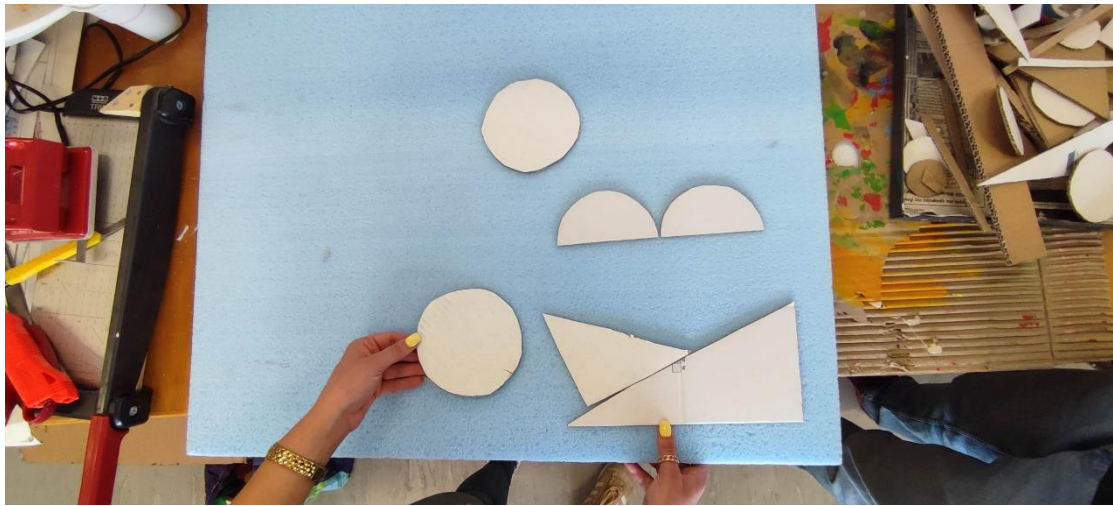
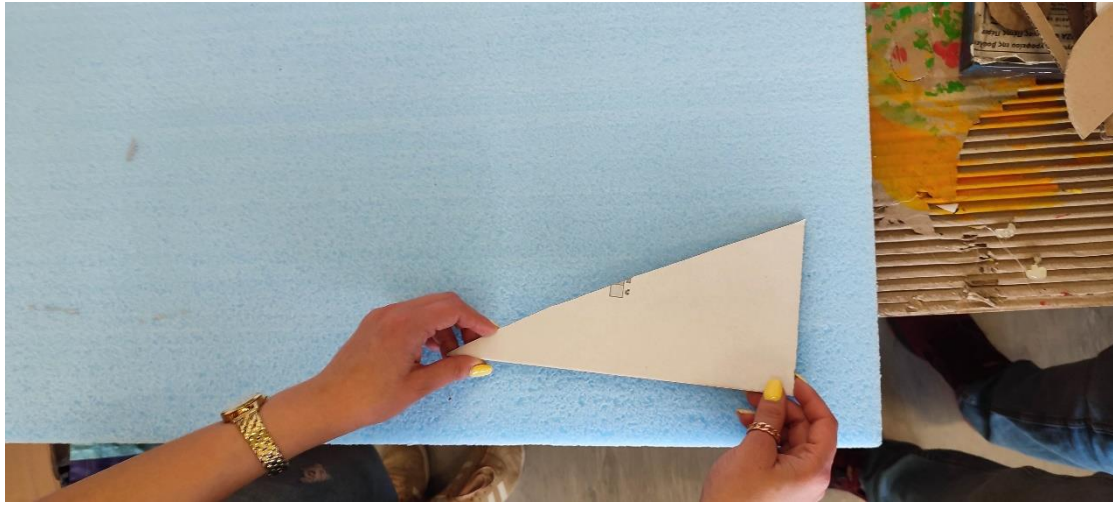
Στην παρούσα εργασία, με βάση τη ζωή και το έργο του W. Kandinsky, που αναπτύξαμε στο πρώτα κεφάλαια, εστίασαμε στην τέχνη και στους τρόπους που αυτή μπορεί να διδαχθεί στο νηπιαγωγείο. Ο Ρώσος καλλιτέχνης υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες του εξπρεσιονισμού και της εποχής του και με το έργο του σημάδεψε τον τρόπο που ακολουθούσαν πολλοί μεταγενέστεροι ζωγράφοι από αυτόν. Τα έργα του αποπνέουν ένα ιδιαίτερο στυλ, ακολουθώντας βασικές αρχές της αφηρημένης τέχνης, του εξπρεσιονισμού και άλλων ιδεών της εποχής του. Μέσα από αυτά ο διάσημος ζωγράφος συνδύασε με τον πιο παραστατικό τρόπο μυστικιστικά στοιχεία, αλήθειες και γνώση, ανακαλύπτοντας διάφορα νέα στοιχεία και χρησιμοποιώντας συνδυαστικά χρώματα, σχήματα και μουσική.

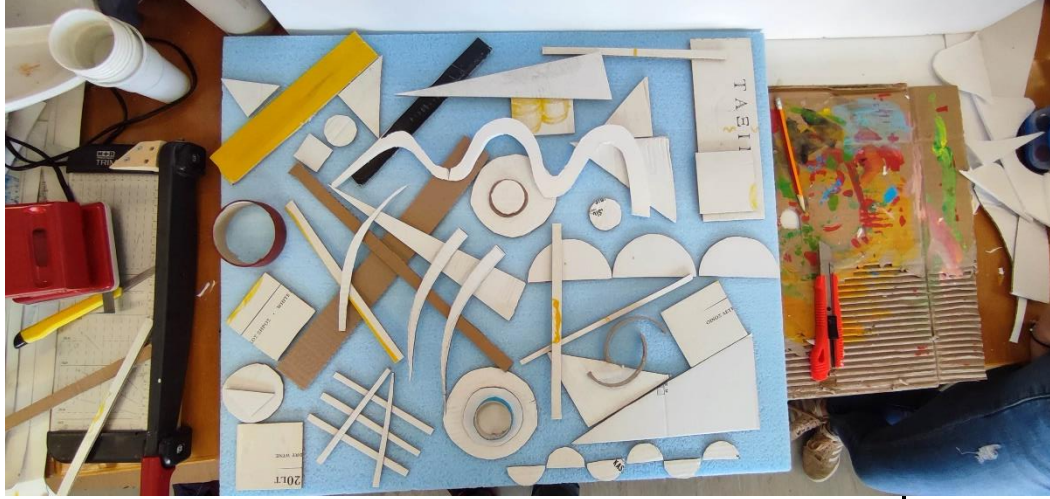
Στην εργασία αναφέραμε επίσης βασικές τεχνικές του που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο νηπιαγωγείο, ώστε οι μικροί μαθητές να αρχίσουν να γνωρίζουν την τέχνη, αλλά και να μαθαίνουν για τον μεγάλο αυτόν δημιουργό. Έτσι με παράδειγμα ένα έργο του, τη Σύνθεση VIII, αναλύσαμε διάφορες δραστηριότητες που μπορούν να εκτελεστούν στην τάξη με διάφορους τρόπους, όπως με μολύβι, χαρτόνια, τέμπερες, καθώς και μία σειρά από άλλα υλικά, ώστε οι μαθητές να ενισχύσουν και το καλλιτεχνικό τους πνεύμα, μαθαίνοντας παράλληλα για κινήματα όπως ο εξπρεσιονισμός, καθώς και για τον τρόπο που ο καλλιτέχνης συνδύαζε χρώματα, ήχους και σχήματα. Είναι γεγονός ότι τα μικρά παιδιά όχι μόνο μπορούν να ενδιαφερθούν για τέτοια έργα, αλλά και δείχνουν την επιθυμία να δημιουργήσουν τα δικά τους έργα, εμπνεόμενα πάντα από τις ιδιαίτερες τακτικές που ακολούθησε ο μεγάλος αυτός ζωγράφος. Έτσι, τα παιδιά, σήμερα, ακόμη και από τις πρώτες τάξεις του σχολείου μπορούν να διδαχθούν την τέχνη, με απλούς τρόπους, αλλά και να μάθουν παράλληλα να ενισχύουν το γραπτό και τον προφορικό λόγο τους. Μέσα από αυτό το μάθημα τους δίνεται η δυνατότητα να μάθουν νέες λέξεις, να εκφράζονκαλύτερα το συναισθηματικό τους κόσμο, τις ιδέες τους, να πειραματίζονται, αλλά και να συνθέτουν.

Η τέχνη του Kandinsky αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον «εργαλείο» για την εκμάθησή της σε παιδιά νηπιακής ηλικίας, που συνδυάζοντας μαθηματικές και άλλες

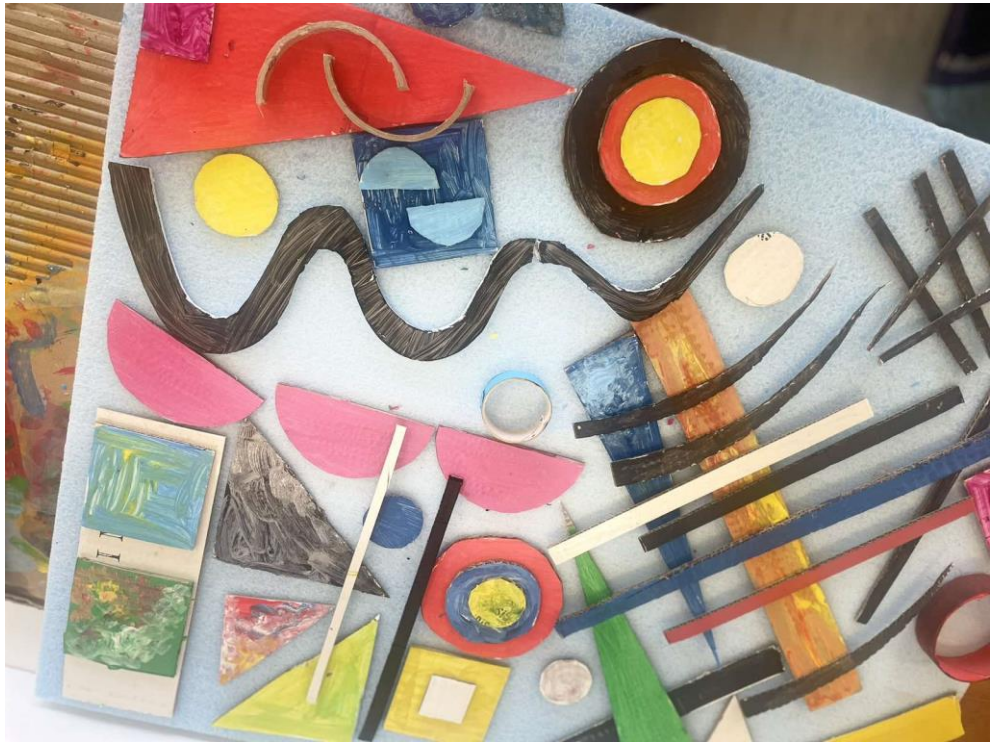
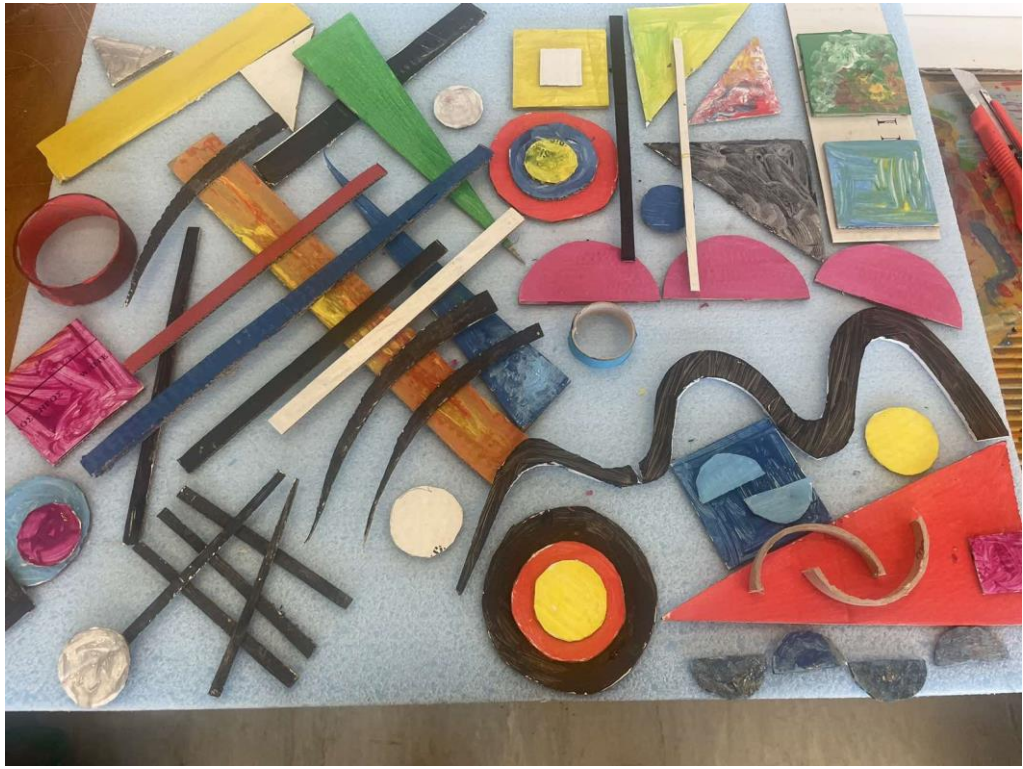
έννοιες, μπορούν να κάνουν τους δικούς τους συνειρμούς, αλλά και να αναπτύξουν καλύτερα τις γνωστικές τους ικανότητες. Άλλωστε, η τέχνη ακολουθεί τον άνθρωπο σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του και αποτελεί ένα «μέσο» για την καλύτερη αντίληψη της κοινωνίας, των ανθρώπων, αλλά της εξέλιξης της ζωής.

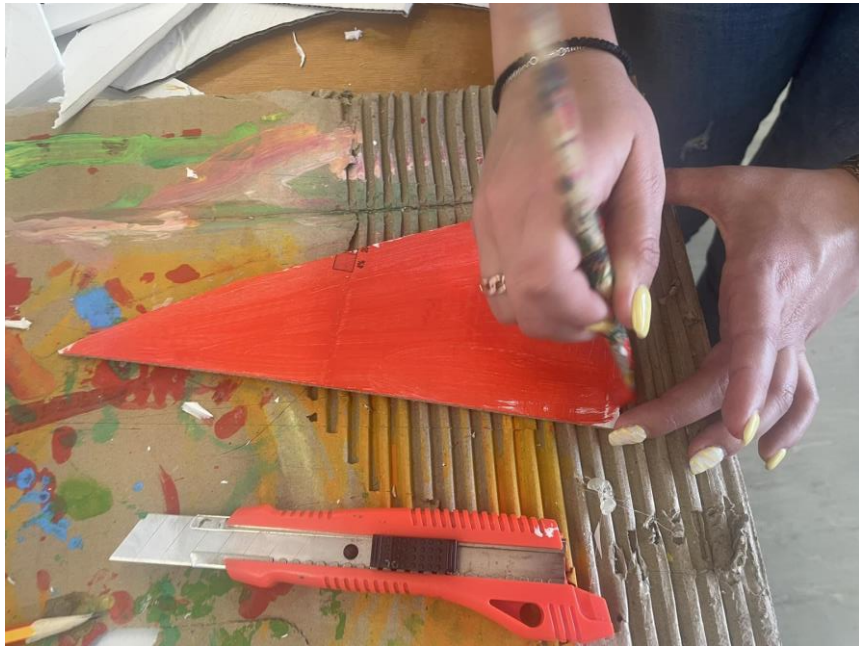
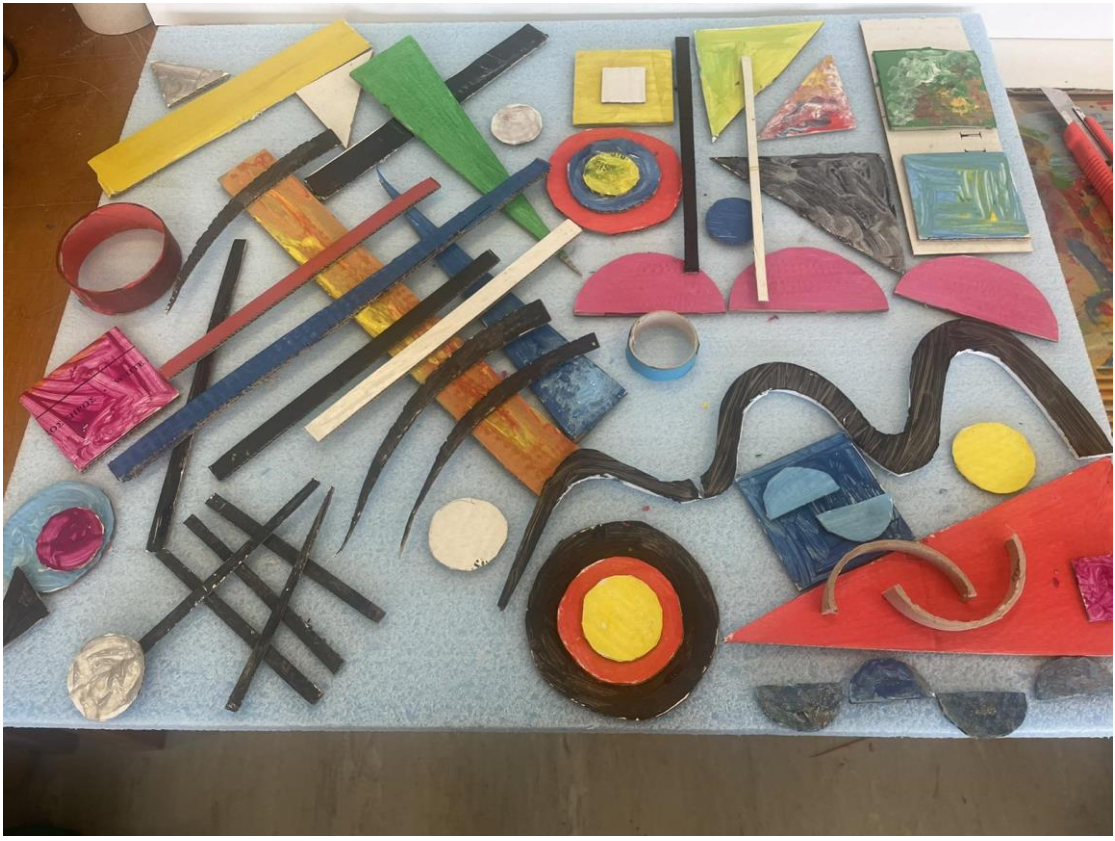
Φωτογραφικό υλικό:

Βιβλιογραφία

- Argan, G.-C. (1998). *Η Μοντέρνα Τέχνη*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Ashwell, N. (2006). *Δημιουργικότητα, τέχνες και εκπαίδευση στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση
- Bollnow, F.-O. (1986). *Φιλοσοφική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη
- Carmel - Arthur, J. (2000). *Bauhaus*. London: Carlton Publishing
- Duchting, H. (2005). *Βασίλι Καντίνσκι, 1866 - 1944, Μια επανάσταση στη ζωγραφική*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση
- Erstein, A. & Τρίμη, Έ. (2005). *Εικαστικές τέχνες και μικρά παιδιά*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω
- Furness, R.S. (1980). *Εξπρεσιονισμός* (μτφ. Ιουλέττα Ράλλη και Καίτη Χατζηδήμου). Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής
- Girard, X. (2005). *Μπάουχαους*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα
- Gobrich, E.H. (1994). *Το χρονικό της τέχνης*. Αθήνα: MIET
- Gombrich, E.H. (1994). *Το χρονικό της τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις MIET
- Grohmann, W. (1958). *Wassily Kandinsky: Life and Work*. New York: H. Abrams Publications
- Grohmann, W. (1958). *Wassily Kandinsky: Life and Work*. New York: H. Abrams Publications
- Haas, B. (2006). Syntax. Στο: H. Fischer και S. Rainbird (επιμ.). *Kandinsky: The path to abstraction*. London: Tate Modern Museum
- Hahl-Koch, J. (1980). *Arnold Schoenberg, Wassily Kandinsky, Letters, Pictures and Documents*. (Translated by John C. Crawford). Austria: Residenz Verlag
- Honour, H. & Fleming, J. (1998). *Ιστορία της Τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Υποδομή
- Hyde, G. M. (1991). Russian Futurism. Από την έκδοση *Modernism – A Guide to European Literature 1890-1930* (edit. Bradbury & McFarlane). London: Penguin Books
- Kandinsky, W. (1981). *Για το Πνευματικό Στην Τέχνη* (μτφ. Μ. Παράσχης). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη

Kandinsky, W. (2001). *Concerning the Spiritual in Art*. (μτφ. Μ. Τ. Sadler). New York: MFA Publications and London: Tate Publishing

Lynton, N. (2005). Εξπρεσιονισμός. (Μτφρ.: Α. Παππάς). Στο: Ν. Στάγκος (Επιμ.), *Εννοιες της Μοντέρνας Τέχνης: Από τον Φωβισμό στον Μεταμοντερνισμό* (σσ. 47 -75). Αθήνα: ΜΙΕΤ

Mattei, S. (2023). *Βασίλι Καντίνσκι*. Διαθέσιμο στο: <https://www.artmajeur.com/el/magazine/5-istorias-tes-technes/basili-kantinski/33253> (Ανακτήθηκε στις 19 Απριλίου 2023)

Ringbom, S. (1966). "Art in The Epoch of the Great Spiritual" Vol. 29, p. 396

Ringbom, S. (1966). "Art in the Epoch of the Great Spiritual: Occult Elements in the Early Theory of Abstract Painting". *The Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, 29

Ringbom, S. (1970). *The Sounding Cosmos: A Study of Spiritualism in Kandinsky and Abstract Painting*. Turku: AboAkademi

Shaw-Miller, S. (2007). *Eye-Music, Kandinsky, Klee and all that Jazz*. USA: Chichester: Pallant House

Veziņ, A. & Veziņ, L. (1992). *Kandinsky and the Blue Rider*. Paris: Terrail Publications
<https://www.wassilykandinsky.net/work-52.php>

Αλιγιζάκης, Α. (2018). *Εξπρεσιονισμός: «Σύνθεση VI» (1913) του Wassily Kandinsky*. Διαθέσιμο στο: <https://www.fractalart.gr/synthesi-vi/> (Ανακτήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 2018)

Αμπαβή, Ανδρ. (2019). *Τι είναι Τέχνη; Διαθέσιμο στο: http://www.artmag.gr/articles/art-articles/about-art/item/1623-what-is-art---* (Ανακτήθηκε στις 22 Μαΐου 2019)

Άρντουεν, Ι. (2000). *Η καλλιτεχνική αγωγή στο σχολείο*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη

Βαγένου, Β. (2020). *Βασίλι Καντίνσκι. Η γεωμετρία της ελευθερίας*. Διαθέσιμο στο: <https://www.culturenow.gr/vasili-kantinski-h-geometria-tis-eleytherias/> (Ανακτήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 2020)

Βρύζας, Κ. (1997). *Σημειώσεις από το μάθημα: Μέσα επικοινωνίας και παιδική ηλικία*. Αθήνα: Εκδόσεις Βάνιας

Γκρέκου, Α. (2021). *Ρωσική Πρωτοπορία: Η τέχνη μέσα από το όραμα των επαναστατών*. Διαθέσιμο στο:

<https://www.offlinepost.gr/2021/04/19/rwsikh-prwtoporia-h-texnh-mesa-apo-to-orama-twn-epanastatwn/> (Ανακτήθηκε στις 19 Απριλίου 2021)

Διαμαντοπούλου, Ν. (2023). *Η μουσική στη ζωγραφική του Kandinsky*. Διαθέσιμο στο:

<https://www.ogdoo.gr/politismos/alles-texnes/h-mousiki-sti-zografiki-tou>

(Ανακτήθηκε στις 13 Δεκεμβρίου 2023)

Εμμανουήλ, Μ. & Πετρίδου, Β. & Τουρνικιώτης, Π. (2008). *Η ιστορία των Τεχνών στην Ευρώπη* (τόμος Β') Εικαστικές τέχνες στην Ευρώπη από τον 18^ο έως τον 20^ο αιώνα. Πάτρα: ΕΑΠ

Ζερβός, Γ. (2001). *Schoenberg, Berg, Webern, Η Κρίση της Μουσικής διά Μέσου της Κρίσης του Θέματος και των Μορφών*. Αθήνα: Εκδόσεις Νάκας

Καντίνσκι, Β. (1981). *Για το πνευματικό στην Τέχνη*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη

Καντίνσκι, Β. (1996). *Σημείο – Γραμμή-Επίπεδο*. Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη

Καντίνσκι, Β. (2008). *Αναδρομή 1901-1913*. Αθήνα: Εκδόσεις Διάπτων

Κωνσταντίνου, Ε. & Βάος, Α. & Λαβίδας, Κ. (2015). Η σύγχρονη εικαστική αγωγή στην προσχολική ηλικία. Στάσεις και αντιλήψεις εκπαιδευτικών. Αττικής για το πολυσύνθετο φαινόμενο της Τέχνης. *Εκπαιδευτικός κύκλος*, 3 (2), 83- 101.

Mattei, S. (2023). *Βασίλι Καντίνσκι*. Διαθέσιμο στο:

<https://www.artmajeur.com/el/magazine/5-istorias-tes-technes/basili-kantinski/333253>

(Ανακτήθηκε στις 19 Απριλίου 2023)

Μαγουλιώτης, Α.Ν. (2014). *Εικαστική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία

Μακρής, Ν. (2005). *Φιλοσοφία του κάλλους*. Αθήνα Εκδόσεις Δρόμων

Μουρίκη, Α. & Βάος, Α. (2006). 5η Διεθνής Συνδιάσκεψη για το Θέατρο / Δράμα στην Εκπαίδευση», 11-23 Μαρτίου. Αθήνα

Μπρασιούλης, Α. (2019). *Σύγχρονη τέχνη και κρίση* (Λίγες σκέψεις με αφορμή την ελληνική περίπτωση). Διαθέσιμο στο: www.respublica.gr/2018/05/post/art-crisis (Ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2019)

Ουζούνογλου, Μ. (2013). *Καντίνσκι, ο ζωγράφος που συνειδητοποίησε το πνευματικό στην τέχνη όπως και στη ζωή*. Διαθέσιμο στο:

https://texni-zoi.blogspot.com/2013/03/blog-post_22.html (Ανακτήθηκε στις 22 Μαρτίου 2013)

Παπανικολάου, Μ. (2002). *Ρωσική Πρωτοπορία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΚΜΣΤ

Πέροτ, Α. (2019). «Σύνθεση VIII» και ο πατέρας της αφηρημένης τέχνης. Διαθέσιμο στο: <https://www.singulart.com/en/blog/2019/12/30/composition-viii-and-the-father-of-abstract-art/> (Ανακτήθηκε στις 30 Δεκεμβρίου 2019)

Ρηντ, Χ. (1978). *Ιστορία της Μοντέρνας Τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Υποδομή

Στεφανάκης, Δ. (2023). *Ο Καντίνσκι και η τυχαία εμπειρία στο ατελιέ*. Διαθέσιμο στο: <https://www.fosonline.gr/plus/politismos/article/235253/kantinski> (Ανακτήθηκε στις 4 Μαρτίου 2023)

Ταμουτσέλης, Ν. (2024). Πανεπιστημιακές σημειώσεις στο μάθημα Τέχνες και χειροτεχνίες.

Τσιλιμένη, Τ. & Μαγουλιώτης, Α. (2011). Η εικαστική δημιουργία των νηπίων, ως μέσο ανάπτυξης της αφηγηματικής τους ικανότητας. Στο: Μ. Αργυρίου&Π. Καμπύλης (επίμ.). *4th International Conference Arts and Education, A creative way into languages*, p. 211-216

Φραγκόπουλος, Μ. (2006) *Εισαγωγή στην ιστορία και τη θεωρία του graphic design*, Αθήνα: Εκδόσεις Futura

Χαραλαμπίδης, Α. (1995). *Η τέχνη του 20ου αιώνα - Τόμος III: Η μεταπολεμική περίοδος*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Χατζησαββίδης, Σ. (2002). *Η γλωσσική αγωγή στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Εκδόσεις Βάνιας